

Najaf Seminary and Ottoman Reforms

Mohammad Abd Hamood¹

Sajad Dadfar²

Rohhollah Bahrami³

Abstract

This study examines the effects of Ottoman reforms in the period 1839-1911 (1255-1327 AH) on the structure and organization of the Najaf Seminary. The Ottoman reforms, which were designed with the aim of modernization and centralization, not only affected the governmental, social, and religious structures of the Ottoman Empire, but also had profound effects on religious institutions, especially the Najaf Seminary. In this regard, the main goal of the study is to analyze how the Ottoman government designed and implemented these reforms and the religious reactions of the Najaf scholars to these developments. Also, another goal of the study is to examine how the Najaf Seminary maintained its religious and scientific identity against the reform pressures that arose following the implementation of modern and centralized systems by the Ottoman government. The hypothesis of the study is that despite the Ottoman government's efforts to change religious and educational structures, the Najaf Seminary was able to maintain its independence by using its own jurisprudential and religious tools. The research method used in this study is a historical method with a descriptive-analytical approach that attempts to explain the research problem by relying on documents, correspondence, and intellectual texts published by Najaf scholars. The research findings show that Ottoman reforms, especially in the judicial, educational, and financial fields, put serious pressure on the independence of the Najaf Seminary. However, these reform policies, which were designed to strengthen the central government and create modern systems, were in practice met with a reaction from the Najaf scholars, and not only did they maintain their religious and scientific identity, but their actions also strengthened the resistance identity of the Najaf Seminary and strengthened its position on the global level.

Keywords: Ottoman, Tanzimat Era, Iraq, Najaf Seminary, Shiites.

1. Master's degree in Islamic History, Department of Historical Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Razi University (Corresponding author).

m.a.hamod@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Historical Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

sdadfar@razi.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Historical Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

dr.bahrami2003@gmail.com

Mesopotamian Political Studies, 2026, Vol. 5, Issue 1, pp. 1-42.

Received: 16 December 2025, **Accepted:** 31 May 2026

Doi: 10.22126/mps.2026.13383.1135

Copyright © The Authors
Publisher: Razi University.

Extended Abstract

1. Introduction

The Hawza (Shia Seminary) of Najaf has long been recognized as a preeminent intellectual and religious center of Shi'ism. Historically, this institution played a pivotal role in safeguarding Shiite jurisprudence, educating generations of religious scholars, and shaping the socio-political consciousness of Shiite communities. However, during the Ottoman Tanzimat period (1839–1911), the Najaf Hawza faced unprecedented challenges stemming from the Ottoman state's modernization and centralization policies. These reforms aimed to reorganize administrative, educational, financial, and judicial institutions along modern bureaucratic lines, largely inspired by European models. Consequently, traditional religious institutions, including the Najaf Hawza, became subject to increasing governmental oversight and intervention.

This study examines the impact of Ottoman reforms on the organizational structure, educational system, financial independence, and religious authority of the Najaf Hawza. It further investigates the strategies Shiite scholars employed to preserve the seminary's autonomy and maintain its intellectual and religious identity amidst Ottoman centralization efforts. The central hypothesis of this research is that despite extensive Ottoman attempts to integrate religious institutions into the modern state apparatus, the Najaf Hawza successfully safeguarded its independence through the strategic leverage of its religious authority, robust transnational Shiite networks, financial autonomy, and a persistent discourse of resistance.

2. Methodology

This research adopts a historical, descriptive-analytical approach, drawing primarily from Ottoman archival sources, official governmental reports, religious fatwas, scholarly correspondence, and historical writings pertaining to the Najaf Hawza and the Ottoman administration in Iraq. The analytical framework centers on several key variables: Ottoman modernization policies, educational and financial reforms, administrative centralization, the reactions of Shiite scholars, and the role of transnational Shiite networks in preserving the Hawza's autonomy. The study also contextualizes these dynamics within the broader socio-political landscape of nineteenth-century Iraq, encompassing sectarian dynamics, tribal relations, economic transformations, and foreign influences. Particular attention is paid to the mechanisms of resistance utilized by Najaf scholars, including the issuance of fatwas, the organization of religious gatherings, the maintenance of independent educational structures, the expansion of financial networks, and the dissemination of Shiite resistance

discourse. By comparatively analyzing Ottoman governmental objectives against the responses of religious authorities, this study aims to offer a comprehensive understanding of the interplay between modernization and traditional religious institutions.

3. Discussion

The findings of this study indicate that Ottoman reforms exerted considerable pressure on the educational, administrative, and financial fabric of the Najaf Hawza. The Ottoman state sought to standardize educational curricula, impose centralized supervision over religious schools, and integrate traditional institutions into the modern bureaucratic system. These policies directly challenged Najaf's established pedagogical methods, which were characterized by direct teacher-student interaction, decentralized instruction, and independent scholarly authority. In response to these pressures, the seminary adopted adaptive yet resistant strategies. Rather than capitulating to direct governmental control, Najaf scholars reorganized internal administrative mechanisms, reinforced scholarly councils, and implemented limited educational adjustments aligned with Shiite jurisprudential traditions. This strategic adaptation enabled the Hawza to preserve its intellectual distinctiveness while navigating contemporary challenges.

Financial reforms represented another significant arena of contention. Ottoman taxation policies and state oversight of endowments threatened the seminary's economic underpinnings. The establishment of a centralized waqf administration diminished local financial autonomy and amplified state intervention in religious finances. In retaliation, Najaf scholars expanded transnational financial networks, linking Iraq with Shiite communities in Iran, India, Bahrain, Lebanon, and beyond. Through religious taxes like khums and solicitations from merchants and pilgrims, the Hawza sustained its financial independence, thereby mitigating its reliance on localized economic structures.

Furthermore, the study reveals that the resistance of Najaf scholars extended beyond institutional measures to encompass intellectual and social dimensions. Shiite scholars skillfully employed religious discourse, drawing on principles of justice, resistance against oppression, and the imperative of preserving religious identity. Through sermons, fatwas, commemorative rituals, and religious assemblies, they mobilized Shiite communities against Ottoman centralization policies, often without resorting to overt political confrontation.

Crucially, the seminary's transnational networks proved instrumental in bolstering its autonomy. Pilgrims, merchants, religious representatives (*wukalā*), and students acted as conduits for religious authority, financial resources, and intellectual influence across diverse Shiite regions. These

networks effectively transformed Najaf into a global nexus of Shiite scholarship, empowering it to counter Ottoman attempts at isolation and control.

Interestingly, Ottoman reforms inadvertently fostered the strengthening of the Najaf Hawza's identity and global reach. While ostensibly aiming to curtail the influence of religious institutions, the reforms spurred the Hawza to develop more organized administrative structures, expand its international networks, and solidify its mechanisms of religious legitimacy. Consequently, Najaf evolved not merely as a religious institution but as a potent socio-political actor capable of influencing significant developments within Iraq and the broader Shiite world.

4. Conclusion

The Ottoman Tanzimat reforms constituted a substantial endeavor to modernize and centralize the Ottoman Empire. However, in the context of the Najaf Hawza, these reforms met considerable resistance, anchored in religious legitimacy, financial autonomy, and transnational Shiite solidarity. Despite pressures concerning educational standardization, administrative oversight, and financial centralization, the Hawza of Najaf succeeded in preserving its independence and reinforcing its religious authority.

The findings underscore how the inherent flexibility of the seminary's traditional structure, coupled with the leadership of prominent Shiite scholars and the support of international Shiite networks, enabled Najaf not only to endure but to enhance its standing during a period of profound political transformation. The seminary's resistance significantly contributed to the preservation of Shiite identity and laid the groundwork for its subsequent political and social influence in twentieth-century Iraq.

This study posits that future research could further elucidate the intricate relationship between religious institutions and modernization projects within the Islamic world. Comparative studies focusing on other seminaries and religious centers would be particularly valuable. Additionally, greater scholarly attention should be directed towards Ottoman archival materials, the dynamics of transnational Shiite networks, and the socio-economic underpinnings of religious authority in the modern Middle East.

حوزه علمی نجف و اصلاحات عثمانی

محمد عبد حمود^۱

سجاد دادفر^۲

روح‌الله بهرامی^۳

چکیده

این پژوهش به بررسی تأثیرات اصلاحات عثمانی بر ساختار و سازمان حوزه علمی نجف در دوره زمانی ۱۸۳۹-۱۹۱۱ (۱۲۵۵-۱۳۲۷ق.م) می‌پردازد. اصلاحات عثمانی که با هدف نوسازی و تمرکزگرایی طراحی شده بود، نه تنها بر ساختار حکومتی، اجتماعی و دینی امپراتوری عثمانی تأثیرگذار بود، بلکه تأثیرات عمیقی بر نهادهای دینی به‌ویژه حوزه علمی نجف گذاشت. در این راستا، هدف اصلی تحقیق تحلیل نحوه طراحی و اجرای این اصلاحات به‌دست دولت عثمانی و واکنش‌های دینی علمای نجف به این تحولات است. همچنین، هدف دیگر پژوهش بررسی چگونگی حفظ هویت دینی و علمی حوزه علمی نجف در برابر فشارهای اصلاحی است که در پی اعمال نظام‌های مدرن و مرکزی توسط دولت عثمانی به وجود آمد. فرضیه تحقیق این است که به‌رغم تلاش‌های دولت عثمانی برای تغییر ساختارهای دینی و آموزشی، حوزه علمی نجف با استفاده از ابزارهای فقهی و دینی خود توانست استقلال خود را حفظ کند. روش تحقیق به‌کاررفته در این پژوهش، روش تاریخی با رویکرد توصیفی - تحلیلی است که با تکیه بر اسناد، مکاتبات و متون فکری منتشرشده از سوی علمای نجف سعی در تبیین مسئله تحقیق دارد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اصلاحات عثمانی، به‌ویژه در زمینه‌های قضایی، آموزشی و مالی، فشارهایی جدی به استقلال حوزه علمی نجف وارد کرد؛ اما این سیاست‌های اصلاحی، که با هدف تقویت دولت مرکزی و ایجاد نظام‌های مدرن طراحی شده بود، در عمل با واکنش علمای نجف مواجه شد و نه تنها آنان هویت دینی و علمی خود را حفظ کردند بلکه اقدامات آنان باعث تقویت هویت مقاومتی حوزه علمی نجف و تقویت جایگاه آن در سطح جهانی شد.

واژه‌های کلیدی: عثمانی، عصر تنظیمات، عراق، حوزه علمی نجف، شیعیان.

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، گروه علوم تاریخی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول).

m.a.hamod@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم تاریخی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

sdadfar@razi.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم تاریخی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

dr.bahrami2003@gmail.com

مطالعات سیاسی بین‌النهرین، دوره پنجم، شماره اول، ۱-۴۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۰

Doi: 10.22126/mps.2026.13383.1135

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان.

۱. مقدمه

نجف اشرف به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین مراکز علمی و معنوی تشیع، از سده‌ها پیش نقشی محوری در حفظ و گسترش معارف دینی شیعه ایفا کرده است. حوزه علمیه نجف، با تکیه بر سنت‌های علمی و دینی ریشه‌دار خود، نه تنها به تربیت علما و تولید گفتمان فکری پرداخته، بلکه به‌عنوان نهادی مستقل در هدایت اجتماعی و سیاسی جوامع شیعی تأثیرگذار بوده است. این حوزه با جایگاه بی‌بدیل خود در جهان تشیع، مرکزی برای صدور فتاوا، تبیین احکام شرعی و حفظ هویت دینی در برابر تحولات سیاسی و اجتماعی بوده است؛ با این حال، در دوره اصلاحات عثمانی (۱۸۳۹-۱۹۱۱ / ۱۲۵۵-۱۳۲۷ ق.)، معروف به عصر تنظیمات، حوزه نجف با چالش‌هایی بی‌سابقه مواجه شد که ریشه در سیاست‌های نوسازی و تمرکزگرایی دولت عثمانی داشت. این اصلاحات که با فرمان‌نامه‌های گلخانه (۱۸۳۹) و اصلاحات (۱۸۵۶) آغاز شد، با هدف نوسازی نظام‌های اداری، آموزشی و نظامی و تقویت یکپارچگی امپراتوری طراحی شده بود. این سیاست‌ها که از مدل‌های غربی الهام گرفته بود، نهادهای سنتی از جمله حوزه علمیه نجف را تحت فشار قرار داد و تنش‌هایی را در روابط میان دولت عثمانی و علمای شیعه ایجاد کرد.

مسئله اصلی این پژوهش بررسی تعارض میان دو موضوع است: یکی سیاست‌های اصلاحی عثمانی که به دنبال بازسازی ساختارهای حکومتی و ادغام نهادهای سنتی در نظام مدرن بود و دیگری استقلال سنتی حوزه علمیه نجف که بر پایه میراث دینی و علمی خود استوار بود. این تعارض نه تنها بر ساختار داخلی حوزه بلکه بر هویت دینی و اجتماعی جوامع شیعی نجف و مناطق پیرامونی تأثیر گذاشت (رضوی، ۱۳۹۵: ۱۱۱). جنبه‌های مجهول و مبهم این موضوع در چند محور قابل بررسی است:

نخست، میزان تأثیر سیاست‌های اصلاحی عثمانی بر ساختار آموزشی و مدیریتی حوزه نجف که به‌طور دقیق مشخص نیست. در واقع، تنظیمات عثمانی به دنبال استانداردسازی نظام آموزشی و ادغام نهادهای دینی در ساختارهای دولتی بود، اما چگونگی اجرای این سیاست‌ها در نجف و نحوه پاسخگویی علما به این مداخلات همچنان نیازمند تحلیل عمیق‌تر است. دوم، راهبردهای مقاومتی علمای نجف از جمله استفاده از فتاوا، سخنرانی‌های دینی، نگارش متون فکری و سازمان‌دهی جلسات برای بسیج افکار عمومی که به‌صورت جامع مورد مطالعه قرار نگرفته است. این راهبردها چگونه توانستند استقلال حوزه را حفظ کنند و چه تأثیری بر مشروعیت دینی در برابر

مشروعیت سیاسی دولت عثمانی داشتند؟ سوم، تأثیر این تعارض بر ساختار اجتماعی و سیاسی نجف و مناطق اطراف به‌ویژه در زمینه تعادل قدرت میان گروه‌های قومی و دینی که همچنان مبهم است (منوری، ۱۳۹۶: ۳۵). چهارم، نقش عوامل خارجی مانند روابط منطقه‌ای، نفوذ قدرت‌های استعماری و تحولات اقتصادی در تشدید یا تعدیل این تعارض که به‌طور کامل بررسی نشده است. متغیرهای کلیدی این پژوهش شامل سیاست‌های اصلاحی عثمانی (مانند قوانین تنظیمات، نظام آموزشی جدید، مالیات‌بندی متمرکز و اصلاحات نظامی)، واکنش‌های علمای نجف (شامل فتاوا، گفتمان‌های فکری، جلسات عمومی و تحرکات اجتماعی)، و ساختار سنتی حوزه (نظام آموزشی، مدیریت داخلی، استقلال مالی و مرجعیت دینی) است. علاوه بر این، متغیرهای محیطی مانند بافت اجتماعی و قومی نجف، روابط با دیگر شهرهای شیعه‌نشین مانند کربلا، و تأثیرات اقتصادی ناشی از سیاست‌های عثمانی نیز در این مطالعه نقش دارند (نفیس، ۲۰۰۵: ۵۶). هدف از این پژوهش تحلیل چگونگی مواجهه حوزه علمیة نجف با اصلاحات عثمانی و بررسی تأثیرات این تعامل بر استقلال دینی، هویت شیعی و ساختار اجتماعی و سیاسی منطقه است.

این مطالعه به دنبال آن است که با تحلیل منابع اولیه مانند اسناد عثمانی، فتاوا و مکاتبات علماء و منابع ثانویه مانند پژوهش‌های تاریخی، تصویری جامع از این دوره ارائه دهد. چالش‌های موجود در این پژوهش شامل دسترسی محدود به برخی اسناد آرشیوی عثمانی به‌ویژه مکاتبات محلی میان مقامات نجف و دولت مرکزی است. همچنین، تحلیل متون دینی علمای نجف به دلیل سبک نگارش پیچیده و تخصصی آن‌ها نیازمند دقت و تخصص است. از سوی دیگر، تفکیک تأثیرات مستقیم اصلاحات عثمانی از سایر عوامل منطقه‌ای مانند رقابت‌های قومی، نفوذ استعماری یا تحولات اقتصادی، چالشی روش‌شناختی به شمار می‌آید. علاوه بر این، حفظ بی‌طرفی در تحلیل روابط میان دولت عثمانی و حوزه نجف، با توجه به حساسیت‌های فرقه‌ای و سیاسی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این پژوهش با تمرکز بر این مسائل، نه تنها به روشن‌سازی تاریخ این دوره کمک می‌کند، بلکه بینش‌هایی برای درک تعامل نهادهای دینی سنتی با دولت‌های مدرن در بسترهای مشابه ارائه می‌دهد (باغانی، ۱۳۹۶: ۱۳۶). این مطالعه می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای تحقیقات آینده در زمینه تاریخ تشیع، روابط دولت و دین و تأثیرات نوسازی بر نهادهای سنتی عمل کند؛ از این رو، به غنی‌سازی دانش تاریخ و ارائه دیدگاه‌های جدید در این حوزه کمک خواهد کرد.

۲. پیشینه پژوهش

اهمیت حوزه علمی نجف از بدو تأسیس تا کنون باعث شده تا محققان و پژوهشگران توجه ویژه‌ای به تاریخ و تحولات این مدرسه دینی داشته باشند. هرچند در مورد مسئله تحقیق حاضر اثر مستقلی به چاپ نرسیده، اما در یک بررسی کلی از جمله پژوهش‌هایی که در ارتباط با حوزه علمی نجف و مسئله اصلاحات عثمانی منتشر شده است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

طیبی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «جایگاه، ساختار و ویژگی‌های تعلیم و تربیت در دوره امپراتوری عثمانی» به این نتیجه دست یافته‌اند که سلاطین عثمانی اهتمام ویژه‌ای بر حفظ تعلیم و تربیت اسلامی داشته و برای رسیدن به این اهداف آموزشی به تربیت متخصصان در حوزه آموزش اسلامی پرداخته بودند. در واقع می‌توان گفت اصلاحات آموزشی در امپراتوری عثمانی در ادامه موجب تحرک و تکاپوی نهادهای آموزشی شد.

حکیم الهی (۱۴۰۱) در مقاله خود با عنوان «روند اصلاحات در مملکت عثمانی قرن نوزدهم» به تلاش برخی حاکمان عثمانی در راستای ایجاد اصلاحات در نهادهای آموزشی و از جمله مدارس دینی اشاره کرده که به‌رغم موانع و مشکلات پرشمار در مقابل مخالفان اصلاحات - که نوگرایی و نوسازی را بیش از آنکه «راه‌حل» بدانند، یک مسئله و آسیب تلقی می‌کردند - ایستادند و تحولاتی اساسی ایجاد کردند.

رنجبر (۱۴۰۱) در تحقیقی با عنوان «بررسی اصلاحات و تنظیمات در کشور عثمانی و تأثیرپذیری روشنفکران ایرانی از تنظیمات عثمانی» معتقد است که وجوه مشترک دو کشور ایران و عثمانی در قرن نوزدهم کوشش برای نوسازی بود. رویکرد رهبران این دو کشور به نوسازی، محرک‌های خارجی داشت و برنامه نوسازی ایران تا حد بسیاری متأثر از عثمانی بود. این پژوهش نیز از نظر آشنایی با عصر تنظیمات در عثمانی مطالب ارزشمندی ارائه می‌دهد.

رادفر (۱۴۰۲) در تحقیقی با عنوان «نقش نهضت ترکان در اصلاحات دولت عثمانی» به زمینه‌های تاریخی اصلاحات عثمانی و کنشگران مؤثر در آن می‌پردازد. هرچند این تحقیق به‌صورت مستقیم به مسئله حوزه علمی نجف نمی‌پردازد اما از نظر آشنایی با تاریخچه، ماهیت و کنشگران اصلاحات عثمانی مفید است.

فرزاده و همکاران (۱۴۰۲) در تحقیقی با عنوان «بررسی روابط ایران و عثمانی در دوره قاجار؛ از ابعاد سیاسی، مذهبی، اقتصادی و فرهنگی» به‌اختصار به نقش حوزه‌های علمی از جمله حوزه

نجف در تعاملات فرهنگی دو کشور اشاره نموده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که کارشکنی‌های استعماری انگلستان و روسیه و تعارضات فرهنگی و مذهبی ماقبل قاجار نقش عمده‌ای در ایجاد اختلاف میان این دو دولت داشته است.

مقاله «الحوزة العلمية في مدينة النجف الاشرف و اثرها في نشأة المكتبات العامة و الخاصة دراسة حالة» از محمد محسن خلف الیاسری (۲۰۲۳) از دیگر مقالاتی است که حوزه علمی نجف را به‌عنوان مهم‌ترین مرکز دینی، علمی، سیاسی و فرهنگی جهان تشیع معرفی می‌کند. نویسنده در این مقاله معتقد است با توجه به اینکه حوزه علمی نجف در طول تاریخ میزبان بسیاری از طلاب و مراجع تقلید بوده، تأثیرات عمیق و سرنوشت‌ساز آن در تحولات تاریخ تشیع انکارناپذیر است. وی در این زمینه مصداق‌هایی از این تأثیرگذاری را ذکر می‌کند.

مقاله «جامعة النجف الدينية، ادوار الحوزة العلمية الدينية في النجف الاشرف» از السيد محمد الغروی (۱۴۳۷ق) از مقالاتی است که نویسنده بررسی تاریخ تحولات فکری و علمی حوزه علمی نجف را مسئله تحقیق خود قرار داده است. مؤلف در مقدمه مقاله با اشاره به حضور شخصیت‌هایی مانند امام خمینی^(ره)، آیت‌الله محسن حکیم، سید محمدباقر صدر، آیت‌الله خویی، شیخ آقابزرگ تهرانی و آیت‌الله امینی (مؤلف کتاب الغدير) در حوزه علمی نجف، به اهمیت این حوزه در تربیت هزاران محقق، پژوهشگر و عالم دینی اشاره نموده و هدف خود را بررسی و کشف تلاش‌های فکری و علمی علمای این حوزه می‌داند.

کتاب الحوزة العلمية في النجف، معالمها و حركتها الإصلاحية از علی احمد البهادلی (۱۹۹۲) از آثاری است که نویسنده در آن تلاش نموده تا در سه فصل، به‌نحوی مسئله تأسیس و تحولات حوزه علمی نجف در طول زمان را مورد بررسی قرار دهد. نکته قابل توجه آنکه این آثار اگرچه اطلاعات ارزشمندی در مورد حوزه علمی نجف در اختیار خواننده قرار می‌دهند اما هیچ‌یک به‌شکل مستقل به مسئله این پژوهش، یعنی تأثیرات اصلاحات عثمانی بر حوزه نجف، نپرداخته‌اند.

۳. ساختار حکومتی امپراتوری عثمانی در دوره تنظیمات

دوره تنظیمات یکی از مهم‌ترین مراحل تحول در ساختار حکومتی امپراتوری عثمانی بود که با هدف نوسازی و تمرکزگرایی، اصلاحات گسترده‌ای را در نظام سیاسی، اداری و حقوقی این امپراتوری به همراه داشت. این دوره که با صدور فرمان‌نامه گلخانه در سال ۱۸۳۹ آغاز شد، تلاشی

برای پاسخ به چالش‌های داخلی و خارجی، از جمله ضعف نظامی، فروپاشی اقتصادی و فشارهای قدرت‌های اروپایی بود. ساختار حکومتی عثمانی در این دوره از یک نظام سنتی مبتنی بر سلطنت مطلقه و تقسیمات ایالتی به سیستمی متمرکزتر و مدرن‌تر تحول یافت که در آن نهادهای جدید با الهام از مدل‌های غربی ایجاد شدند. در رأس ساختار حکومتی، سلطان همچنان مقام مرکزی قدرت بود، اما نقش او در دوره تنظیمات به تدریج از یک حاکم مطلق به سمتی تشریفاتی‌تر تغییر یافت. با تأسیس نهادهایی مانند شورای عالی تنظیمات (مجلس عالی تنظیمات) در سال ۱۸۳۸، تصمیم‌گیری‌های حکومتی به سمت مشورت و قانون‌محوری سوق یافت. این شورا متشکل از وزرا و نخبگان، وظیفه تدوین قوانین اصلاحی و نظارت بر اجرای آن‌ها را بر عهده داشت. همچنین، باب عالی (دولت مرکزی) به‌عنوان مرکز اصلی اداره کشور تقویت شد و وزارتخانه‌هایی مانند وزارت داخله، خارجه و معارف با ساختارهای مدرن ایجاد شد (اسماعیلی، ۱۳۹۸: ۲۱۱). این نهادها جایگزین نظام سنتی دیوان‌سالاری عثمانی شدند که در آن دیوان همایونی نقش اصلی را ایفا می‌کرد.

در سطح منطقه‌ای، اصلاحات تنظیمات نظام ایالتی را به ولایتی تغییر داد. قانون ولایات (۱۸۷۶) ساختار جدیدی برای اداره ایالات معرفی کرد که در آن والیان به‌عنوان نمایندگان دولت مرکزی، با اختیارات محدودتر و تحت نظارت دقیق‌تر باب عالی عمل می‌کردند. هر ولایت به واحدهای کوچک‌تر تقسیم شد و شوراهای محلی با حضور نمایندگان غیرمسلمان و مسلمان برای اداره امور محلی تشکیل شدند (BOA, Ayn. Def, No849, 19 s 1286). این تغییرات به‌منظور کاهش قدرت فرمانروایان محلی و تقویت نظارت مرکزی بود، اما در عمل با مقاومت‌های محلی، به‌ویژه در مناطق شیعه‌نشین مانند نجف مواجه شد. از منظر حقوقی، تنظیمات با معرفی قوانین سکولار مانند قانون تجارت (۱۸۵۰) و قانون جزا (۱۸۵۸) تلاش کرد تا نظام حقوقی سنتی مبتنی بر شریعت را با اصول مدرن هماهنگ کند.

فرمان‌نامه اصلاحات (۱۸۵۶) برابری حقوقی میان مسلمانان و غیرمسلمانان را تضمین کرد و به اقلیت‌ها حقوق بیشتری در اداره امور خود داد. این اقدامات، اگرچه در راستای نوسازی بود، اما با واکنش‌هایی از سوی نهادهای دینی از جمله حوزه علمیه نجف مواجه شد که آن‌ها را تهدیدی برای هویت دینی می‌دانستند (برزنونی، ۱۴۰۱: ۴۶). از نظر نظامی، اصلاحات تنظیمات نظام ینی‌چری را ملغی کرد و ارتش منظمی با ساختار اروپایی تأسیس شد. نظام وظیفه عمومی (۱۸۴۶)

جایگزین روش‌های سنتی سربازگیری شد که به تقویت قدرت نظامی دولت مرکزی کمک کرد. با این حال، این اصلاحات نتوانست به‌طور کامل شکاف‌های اجتماعی و قومیتی را برطرف کند و در برخی مناطق مانند عراق، به تنش‌هایی با نهادهای دینی و جوامع محلی منجر شد. به‌طور کلی، ساختار حکومتی دوره تنظیمات تلاشی برای ایجاد تعادل میان سنت و مدرنیته بود. اگرچه این اصلاحات به تقویت دولت مرکزی و نوسازی نهادها کمک کرد، اما به دلیل مقاومت‌های داخلی، محدودیت‌های مالی و دخالت‌های خارجی نتوانست به‌طور کامل اهداف خود را محقق سازد. این تحولات زمینه‌ساز تعاملات پیچیده‌ای با نهادهای دینی مانند حوزه نجف شد که بررسی آن‌ها برای فهم تاریخ این دوره ضروری است (پاشازاده، ۱۴۰۰: ۳۵).

۴. سیاست‌های عثمانی در اداره مناطق شیعه‌نشین

سیاست‌های امپراتوری عثمانی در اداره مناطق شیعه‌نشین به‌ویژه در عراق و شهر نجف، در دوره تنظیمات تحت تأثیر اهداف گسترده‌تر نوسازی و تمرکزگرایی قرار داشت و با پیچیدگی‌های ناشی از تفاوت‌های مذهبی و اجتماعی همراه بود. دولت عثمانی که اکثریت سنی‌مذهب داشت، با چالش حفظ کنترل بر مناطقی مواجه بود که از نظر مذهبی و فرهنگی با مرکزیت سنی باب عالی تفاوت داشتند. در این راستا، سیاست‌های عثمانی در مناطق شیعه‌نشین ترکیبی از نظارت مستقیم، اصلاحات اداری و تلاش برای ادغام این مناطق در ساختار متمرکز حکومتی بود.

در عراق که نجف به‌عنوان قلب معنوی تشیع در آن قرار داشت، عثمانی‌ها از والیان منصوب‌شده برای نظارت بر امور محلی استفاده می‌کردند. این والیان که اغلب از میان نخبگان سنی انتخاب می‌شدند، وظیفه داشتند سیاست‌های اصلاحی مانند مالیات‌بندی منظم و اجرای قوانین جدید را پیاده کنند (جلیلیان و مرادی، ۱۳۹۵: ۵۳). با این حال، این رویکرد با مقاومت‌هایی از سوی جوامع شیعی مواجه شد؛ زیرا آن‌ها این اقدامات را تلاشی برای تضعیف استقلال مذهبی و اجتماعی خود می‌دیدند. یکی از سیاست‌های کلیدی عثمانی‌ها در این مناطق تلاش برای کنترل نهادهای دینی از طریق نظارت بر موقوفات و منابع مالی حوزه‌های علمیه بود. موقوفات که بخش مهمی از درآمد حوزه نجف را تأمین می‌کردند، تحت نظام جدید مالیاتی و نظارتی قرار گرفتند تا جریان مالی به سمت دولت مرکزی هدایت شود. این اقدام با هدف کاهش نفوذ اقتصادی علمای شیعه انجام شد، اما به دلیل جایگاه معنوی نجف اغلب با موفقیت محدودی همراه بود. در حوزه آموزش، عثمانی‌ها سعی کردند با تأسیس مکاتب مدرن در کنار نظام سنتی حوزه‌های علمیه نفوذ

خود را افزایش دهند. این مکاتب که بر اساس برنامه‌های درسی سکولار و با هدف تربیت نیروی انسانی برای بوروکراسی جدید طراحی شده بود، در مناطق شیعه‌نشین مانند نجف با استقبال کمی مواجه شد؛ زیرا علما و مردم محلی آن‌ها را در تضاد با آموزش‌های دینی سنتی می‌دیدند (حضرتی، ۱۳۸۴: ۲۲).

از منظر اجتماعی، سیاست‌های عثمانی در مناطق شیعه‌نشین شامل تلاش برای ایجاد وحدت میان گروه‌های قومی و مذهبی بود؛ اما این سیاست‌ها اغلب به دلیل تبعیض‌های مذهبی و اولویت دادن به سنی‌ها در مناصب حکومتی، نتیجه معکوس داشت. در نجف که پایگاه مرجعیت شیعه بود، علما از طریق فتاوا و سخنرانی‌ها به بسیج اجتماعی علیه این سیاست‌ها پرداختند و هویت شیعی را در برابر فشارهای اصلاحی تقویت کردند. این مقاومت‌ها به‌ویژه در واکنش به قوانین جدید سربازگیری و مالیات‌بندی، که بار سنگینی بر جوامع شیعی تحمیل می‌کرد، شدت یافت. (Nakash, 2003: 46). عثمانی‌ها همچنین سعی کردند با تقویت زیرساخت‌های ارتباطی مانند راه‌ها و تلگراف، کنترل خود را بر مناطق دوردست مانند نجف افزایش دهند؛ اما این اقدامات نتوانست به‌طور کامل شکاف‌های فرهنگی و مذهبی را پر کند. در مجموع، سیاست‌های عثمانی در اداره مناطق شیعه‌نشین اگرچه بخشی از پروژه بزرگ‌تر تنظیمات برای نوسازی بود، اما به دلیل عدم توجه کافی به حساسیت‌های مذهبی و استقلال نهادهای شیعی، به‌ویژه حوزه نجف، با چالش‌های جدی مواجه شد و به تنش‌های مداوم میان دولت و جوامع شیعی منجر گردید (دانائی‌فر، ۱۳۹۲: ۱۲).

۵. جایگاه عراق در ساختار اداری و سیاسی امپراتوری عثمانی

جایگاه عراق در ساختار اداری و سیاسی امپراتوری عثمانی در دوره تنظیمات به دلیل موقعیت استراتژیک و حساسیت‌های مذهبی و سیاسی آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. عراق که شامل ولایات بغداد، بصره و موصل بود به‌عنوان بخشی از مرزهای شرقی امپراتوری، نقشی کلیدی در حفظ ثبات سیاسی و دفاعی در برابر رقبای منطقه‌ای به‌ویژه ایران داشت (عربخانی، ۱۳۹۱: ۵۳). در ساختار اداری عثمانی، عراق تحت نظام ولایتی اداره می‌شد که پس از عصر تنظیمات، با قانون ولایات ۱۸۶۴، به‌صورت منظم‌تر و متمرکزتر سازمان‌دهی شد. هر ولایت توسط والی‌ای اداره می‌شد که مستقیماً از سوی باب عالی منصوب می‌شد و وظیفه اجرای سیاست‌های مرکزی از جمله جمع‌آوری مالیات، نظارت بر امنیت و اجرای قوانین جدید را بر عهده داشت. والیان که اغلب از

نخبگان ترک یا سنی مذهب بودند با چالش هماهنگی با جوامع محلی، به ویژه شیعیان و قبایل عرب، مواجه بودند. این ولایات به واحدهای کوچکتر مانند سنجاق و کاظا تقسیم می شدند که تحت نظارت مقامات محلی مانند مفتش ها اداره می شدند. این ساختار به منظور تقویت کنترل مرکزی و کاهش خودمختاری محلی طراحی شده بود؛ اما در عمل، به دلیل پراکندگی جغرافیایی و تنوع قومیتی، با موانع متعددی روبه رو شد (حسنی، ۱۹۸۹: ۸۷).

از منظر سیاسی، عراق به دلیل نزدیکی به ایران و وجود شهرهای مقدس شیعی مانند نجف و کربلا حساسیت ویژه ای داشت. نجف به عنوان مرکز مرجعیت شیعه نه تنها از نظر دینی بلکه از نظر سیاسی نیز برای عثمانی ها اهمیت داشت؛ زیرا علمای شیعه می توانستند با فتاوا و نفوذ اجتماعی خود جوامع محلی را علیه سیاست های حکومتی بسیج کنند. به همین دلیل، عثمانی ها تلاش کردند از طریق انتصاب مقامات وفادار و نظارت بر فعالیت های دینی، نفوذ سیاسی حوزه های شیعی را محدود کنند. با این حال، این سیاست ها اغلب نتیجه معکوس داشت و به تقویت روحیه مقاومت در میان شیعیان منجر شد (عربخانی، ۱۳۹۷: ۴۶). در حوزه مالی، عراق به دلیل منابع کشاورزی و تجاری خود منبع درآمد مهمی برای امپراتوری بود. اصلاحات مالی تنظیمات مانند نظام مالیاتی جدید (عوارض و خراج)، به منظور افزایش درآمدهای مرکزی اعمال شد، اما این سیاست ها در عراق با مقاومت هایی مواجه شد؛ زیرا مالیات های سنگین بر قبایل و کشاورزان محلی فشار وارد می کرد (بطاطو، ۲۰۱۵: ۷۶ / ۱). از سوی دیگر، عثمانی ها برای حفظ امنیت در برابر تهدیدات خارجی و شورش های داخلی، نیروهای نظامی را در شهرهای کلیدی مانند بغداد و موصل مستقر کردند. این نیروها که تحت نظام جدید سربازگیری تنظیمات سازمان دهی شده بودند نقش مهمی در حفظ نظم داشتند، اما به دلیل تفاوت های مذهبی و قومیتی، گاه تنش هایی با مردم محلی داشتند. جایگاه سیاسی عراق همچنین تحت تأثیر رقابت های بین المللی به ویژه نفوذ بریتانیا در خلیج فارس و بصره قرار داشت. عثمانی ها برای حفظ کنترل بر این منطقه، زیرساخت هایی مانند خطوط تلگراف و بهبود راه های ارتباطی را توسعه دادند. با این حال، این اقدامات نتوانست به طور کامل شکاف میان دولت مرکزی و جوامع محلی را پر کند و عراق همچنان به عنوان منطقه ای با پتانسیل بالای سیاسی و چالش های پیچیده باقی ماند (فضلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۱).

۶. ساختار آموزشی و کارکرد حوزه علمیه نجف

حوزه علمیه نجف، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین مراکز علمی و دینی تشیع، از سده‌های اولیه اسلامی تا دوره عثمانی (قرن ۱۰ تا ۱۳ق. / ۱۶ تا ۱۹) نقش محوری در تولید دانش دینی و تربیت علما ایفا کرد. تاریخچه این حوزه به قرن پنجم هجری بازمی‌گردد، زمانی که شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق.) پس از مهاجرت از بغداد به نجف، بنیان‌های علمی آن را با تأسیس مراکز آموزشی و کتابخانه‌های تخصصی پایه‌گذاری کرد. نجف به‌دلیل وجود مرقد امام علی (ع)، به مرکزی زیارتی و علمی تبدیل شد که عالمان شیعه را از سراسر جهان اسلام جذب می‌کرد. (آل‌محبوبه، ۱۹۸۵: ۳۲) در دوره عثمانی، این حوزه به‌دلیل استقلال نسبی از دولت مرکزی که عمدتاً سنی‌مذهب بود توانست جایگاه خود را به‌عنوان کانون مرجعیت تشیع حفظ کند. در میان اسناد آرشیوی عثمانی گزارش‌های متعددی از فعالیت‌های مذهبی این نهاد و نقش آن در گسترش تشیع در عراق وجود دارد (BOA, Y. PRK. MK, 40/ 80, 27 L 1306). در یکی از این گزارش‌ها با اشاره به فعالیت علمای ایرانی، مسئله گسترش تشیع در عراق مخالف آمال و منافع سیاسی عثمانی و موافق مقاصد ایرانی‌ها ذکر شده که باید چاره‌ای برای آن اندیشید (BOA, Y. MTV, 169/ 38, 12 Ca 1315). ساختار آموزشی حوزه نجف بر پایه نظام سنتی حوزوی شکل گرفته بود که بر مطالعه متون دینی، فقه، اصول، کلام و فلسفه تأکید داشت.

این نظام آموزشی به سه مرحله اصلی تقسیم می‌شد: مقدمات، سطح و خارج. در مرحله مقدمات، طلاب علوم پایه مانند صرف، نحو، منطق و بلاغت را فرامی‌گرفتند. در مرحله سطح، متون میانی مانند شرح لمعه و مکاسب شیخ انصاری تدریس می‌شد که بر فقه و اصول تمرکز داشت. مرحله خارج که پیشرفته‌ترین سطح بود، به اجتهاد و استنباط احکام شرعی اختصاص داشت و دروس آن توسط مراجع بزرگ ارائه می‌شد (امامی خویی و همکاران، ۱۳۸۱: ۹۱). این ساختار، برخلاف نظام‌های آموزشی مدرن، بر تعامل مستقیم استاد و شاگرد استوار بود و دروس در مساجد، خانه‌های علما یا مدارس دینی برگزار می‌شد. حوزه نجف از نظر مالی به موقوفات، وجوهات شرعی و کمک‌های مردمی وابسته بود که استقلال اقتصادی آن را تضمین می‌کرد. این استقلال امکان حفظ هویت علمی و دینی در برابر فشارهای سیاسی را فراهم می‌آورد. حوزه علمیه نجف به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز دینی تشیع، در دوره عثمانی نقش بی‌بدیلی در شکل‌گیری و تثبیت مرجعیت دینی شیعیان ایفا کرد. مرجعیت دینی در نجف که از طریق علمای برجسته‌ای مانند

شیخ مرتضی انصاری و میرزای شیرازی تجلی یافت، به معنای رهبری فکری و شرعی جامعه شیعه بود که از طریق صدور فتاوا، هدایت دینی و پاسخ به نیازهای اجتماعی اعمال می شد.

حوزه نجف با تکیه بر استقلال مالی از طریق وجوهات شرعی و موقوفات توانست در برابر فشارهای سیاسی عثمانی ها که به دنبال کنترل نهادهای دینی بودند، خودمختاری خود را حفظ کند. (عیسی، ۱۹۹۲: ۴۵). این استقلال به علما امکان داد تا در برابر سیاست های تمرکزگرایانه عثمانی از جمله مالیات بندی و نظارت بر فعالیت های دینی، مقاومت و گفتن شیعی را تقویت کنند. نقش مرجعیت نجف در این دوره به ویژه در بسیج اجتماعی و سیاسی شیعیان برجسته بود؛ برای مثال، فتاوی علما در واکنش به سیاست های عثمانی مانند مالیات های سنگین یا سرپازگیری اجباری نه تنها به حفظ هویت دینی کمک کرد، بلکه به ایجاد همبستگی میان جوامع شیعی منجر شد. نکته قابل توجه آنکه در اسناد موجود در آرشیوهای عثمانی در کنار اشاره به این مراکز آموزشی شیعی، بنیه قوی مالی و فعالیت پرنفوذ مجتهدان، علما و مدرسان دینی، از کمبود مدارس و علمای اهل سنت در عراق گلایه شده است؛ به گونه ای که در یکی از این اسناد والی عثمانی بغداد از باب عالی درخواست می نماید تا هشت تن از علمای مجرب آناتولی برای مقابله با نفوذ تشیع در میان قبایل و تبلیغ مذهب حنفی به عراق اعزام شوند (BOA, I. MVL, 477/ 21587, 22 Ca 1279). حوزه نجف همچنین مرکزی برای تولید آثار فقهی و کلامی بود که اصول مرجعیت را تبیین می کرد. آثار علمایی مانند شیخ انصاری که روش های اجتهاد را نظام مند کرد، مرجعیت نجف را به عنوان مرجع اصلی استنباط احکام شرعی تثبیت کرد. این حوزه با جذب طلاب از مناطق مختلف، از ایران تا شبه قاره هند، شبکه گسترده ای از نفوذ دینی ایجاد کرد که به مرجعیت امکان داد تا تأثیر خود را فراتر از مرزهای عراق گسترش دهد (Litvak, 2009: 62). از سوی دیگر، نجف به عنوان مرکزی زیارتی، سالانه زائران بسیاری را جذب می کرد که این امر به تقویت جایگاه معنوی، اقتصادی و اجتماعی مرجعیت و شهر نجف کمک کرد (دادفر، ۱۳۸۹: ۳۰-۴۷). علما از این فرصت برای ترویج افکار دینی و مقاومت در برابر نفوذ فرهنگی عثمانی استفاده کردند. این نقش مرجعیت، به ویژه در دوره تنظیمات، با چالش هایی مانند تلاش عثمانی ها برای محدود کردن نفوذ علما مواجه شد، اما حوزه نجف با تکیه بر ساختار غیرمتمرکز و نفوذ معنوی خود توانست جایگاه خود را به عنوان قلب تپنده تشیع حفظ کند و در هدایت دینی و اجتماعی شیعیان نقش محوری ایفا نماید (سوری، ۱۴۰۲: ۳۷).

۷. ماهیت و اهداف اصلاحات عثمانی

اصلاحات عثمانی مجموعه‌ای از تحولات سیاسی، اداری، حقوقی و اجتماعی بود که با هدف نوسازی امپراتوری عثمانی و جلوگیری از فروپاشی آن در برابر فشارهای داخلی و خارجی طراحی شد. ماهیت این اصلاحات، ترکیبی از تلاش برای تمرکزگرایی و مدرنیزاسیون با الهام از مدل‌های غربی بود، در حالی که سعی داشت هویت اسلامی و سنتی امپراتوری را حفظ کند. این دوره با صدور فرمان‌نامه گلخانه (۱۸۳۹) آغاز شد که بر برابری حقوقی میان مسلمانان و غیرمسلمانان، تضمین جان و مال شهروندان و اصلاح نظام مالیاتی تأکید داشت. فرمان‌نامه اصلاحات (۱۸۵۶) این اصول را تقویت کرد و بر آزادی مذهبی و مشارکت اقلیت‌ها در اداره کشور تمرکز داشت. اهداف اصلی تنظیمات شامل تقویت دولت مرکزی از طریق بازسازی نهادهای حکومتی، ایجاد ارتش مدرن، و بهبود نظام قضایی و آموزشی بود. عثمانی‌ها با الغای نظام بنی‌چری و تأسیس ارتش منظم (۱۸۴۶)، به دنبال افزایش توان نظامی در برابر قدرت‌های اروپایی بودند. اصلاحات حقوقی، مانند قانون تجارت (۱۸۵۰) و قانون جزا (۱۸۵۸)، با هدف هماهنگی با استانداردهای بین‌المللی و جذب سرمایه‌گذاری خارجی اجرا شد (امیر اردوش، ۱۳۸۷: ۱۲۳). در حوزه آموزش، تأسیس مکاتب مدرن و دانشگاه‌ها برای تربیت نیروی انسانی مورد نیاز بوروکراسی جدید در نظر گرفته شد. تنظیمات همچنین به دنبال کاهش نفوذ مقامات محلی و قبایل از طریق نظام ولایتی (۱۸۶۴) بود که ولایات را تحت نظارت مستقیم باب عالی قرار داد. این اصلاحات با هدف یکپارچگی سرزمینی و کاهش تنش‌های قومی و مذهبی انجام شد. بر اساس این هدف تمام اقوام، جماعات و ملل داخل امپراتوری بدون در نظر گرفتن دین، مذهب، نژاد و سایر تفاوت‌ها در زیر چتر تساوی حقوقی تعریف می‌شدند. (Doutan Günümüze Büyük slam, Ansiklopedisi, 1989: XIII/5)

از منظر سیاسی، تنظیمات به دنبال ایجاد مشروعیت جدید برای سلطنت عثمانی از طریق قانون‌محوری و مشارکت محدود نخبگان بود، که بعدها به اعلام مشروطیت اول (۱۸۷۶) منجر شد. با این حال، این اصلاحات به دلیل کمبود منابع مالی، سوء مدیریت حاکمان عثمانی، مقاومت‌های داخلی و دخالت‌های خارجی، مانند فشارهای بریتانیا و روسیه، نتوانست به‌طور کامل به اهداف خود دست یابد. ماهیت دوگانه تنظیمات، که بین سنت اسلامی و مدرنیته غربی نوسان داشت، به پیچیدگی‌های اجرایی آن افزود و در مناطقی مانند نجف، که دارای هویت دینی قوی بودند، به

تنش‌هایی با نهادهای سنتی منجر شد. تنظیمات، با وجود محدودیت‌ها، پایه‌ای برای تحولات بعدی عثمانی فراهم کرد و نشان‌دهنده تلاشی برای انطباق با جهان مدرن بود (حضرتی، ۱۳۸۴: ۳۹).

۸. استانداردسازی برنامه‌های درسی و تأثیر آن بر روش‌های سنتی تدریس در نجف

یکی از جنبه‌های اصلاحی در عصر تنظیمات، بازنگری در روش‌ها و متون آموزشی بود. تلاش‌های دولت عثمانی در دوره تنظیمات (۱۸۳۹-۱۸۷۶) برای استانداردسازی برنامه‌های درسی حوزه‌های دینی، بخشی از پروژه گسترده‌تر نوسازی آموزشی بود که به دنبال تقویت اقتدار مرکزی و تربیت نخبگان وفادار به دولت بود (رادفر، ۱۴۰۲: ۳۲). این تلاش‌ها که در پاسخ به نیازهای بوروکراتیک و فشارهای خارجی برای نوسازی شکل گرفتند، روش‌های سنتی تدریس در حوزه علمی نجف را به چالش کشیدند و آن را واداشتند تا برای حفظ هویت و استقلال خود راهکارهایی نوین اتخاذ کند.

دولت عثمانی تحت تأثیر ایده‌های لیبرال اروپایی و نیاز به رقابت با نظام‌های آموزشی غربی، برنامه‌ای جامع برای بازسازی آموزش در امپراتوری تدوین کرد. این برنامه که در اسناد آرشیو عثمانی به خوبی مستند شده است، شامل تأسیس مکتب‌خانه‌های رشدیه و دارالمعلمین بود که علوم جدید مانند ریاضیات، جغرافیا و زبان‌های خارجی را در کنار دروس دینی محدود آموزش می‌دادند (BOA, R. ML, 1315/ N-21. 26N1315). برای حوزه‌های دینی، دولت تلاش کرد با ایجاد نظارت مرکزی بر برنامه‌های درسی، محتوای آموزشی را استاندارد کند. این سیاست که از طریق وزارت معارف (تشکیل شده در ۱۸۵۷) اجرا شد، به دنبال کاهش تنوع در آموزش دینی و همسویی آن با اهداف دولت بود. در مناطق سنی‌نشین مانند استانبول، این نظارت با بازنگری متون درسی و گنجاندن موضوعات سکولار تا حدی موفق بود، اما در مناطق شیعه‌نشین مانند نجف، با مقاومت‌های جدی مواجه شد. حوزه نجف که از سده‌ها پیش بر روش‌های سنتی تدریس مبتنی بر فقه جعفری، کلام و اصول متمرکز بود، این تلاش‌ها را تهدیدی برای استقلال فکری خود تلقی کرد (دهقانی، ۱۴۰۱: ۶۱). نظام آموزشی نجف که بر حلقه‌های درسی و تعامل مستقیم استاد و شاگرد استوار بود، با استانداردسازی عثمانی که بر برنامه‌های درسی ثابت و امتحانات رسمی تأکید داشت، ناسازگار بود. اسناد تاریخی نشان می‌دهند که علمای نجف مانند شیخ مرتضی انصاری (وفات ۱۸۶۴)، از پذیرش برنامه‌های درسی تحمیلی خودداری کردند و به جای آن، روش‌های تدریس خود را با افزودن مباحث جدید مانند پاسخ به شبهات فلسفی مدرن تقویت نمودند.

(دانائی فر، ۱۳۹۲: ۹۳). این انطباق که بدون تسلیم شدن به نظارت دولت انجام شد، به حفظ جذابیت حوزه برای طلاب از سراسر جهان شیعه کمک کرد. برخلاف حوزه‌های سنی که گاه به دلیل وابستگی مالی به دولت ناچار به پذیرش اصلاحات بودند، نجف با تکیه بر وجوهات شرعی و حمایت‌های فراملی، استقلال خود را حفظ کرد (رادفر، ۱۴۰۲: ۱۳۲).

تأثیر این سیاست‌ها بر روش‌های تدریس در نجف چندوجهی بود. از یک سو فشار برای استانداردسازی، حوزه را به بازنگری در ساختار آموزشی خود واداشت. برای نمونه، برخی مدرسان نجف شروع به تدریس متون جدیدتر در اصول فقه کردند که پاسخگوی نیازهای فکری زمان بودند، بدون آنکه از چارچوب فقه جعفری خارج شوند. این تحول که در آثار علمایی مانند شیخ محمدکاظم خراسانی (وفات ۱۹۱۱) قابل مشاهده است، نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری حوزه در برابر چالش‌های مدرن بود. از سوی دیگر این فشارها به تقویت شبکه‌های آموزشی فراملی نجف منجر شد. حوزه با گسترش ارتباط با مراکز شیعی در قم، جبل‌عامل و هند، تبادل دانش را افزایش داد و از انزوای فکری جلوگیری کرد (الاصفی، ۱۹۶۴: ۷۹). این شبکه‌ها که از طریق سفر طلاب و ارسال متون دینی تقویت شدند، نجف را به مرکزی جهانی برای آموزش شیعه تبدیل کردند. پیامدهای بلندمدت این تعامل قابل توجه بود. تلاش‌های عثمانی برای استانداردسازی، به جای تضعیف نجف، به تقویت جایگاه آن به‌عنوان یک نهاد مستقل انجامید. حوزه با حفظ روش‌های سنتی تدریس و انطباق محدود با نیازهای جدید، نه تنها در برابر سیاست‌های عثمانی مقاومت کرد، بلکه آمادگی خود را برای مواجهه با چالش‌های بعدی مانند اشغال بریتانیا در ۱۹۱۷ افزایش داد. این مقاومت که ریشه در استقلال فکری و مالی حوزه داشت، به نجف امکان داد تا در تحولات سیاسی و اجتماعی عراق، از جمله قیام ۱۹۲۰، نقش رهبری ایفا کند (رضوی، ۱۳۹۵: ۱۳۴). در نهایت، تلاش‌های عثمانی برای استانداردسازی، به‌طور تناقض‌آمیز، هویت متمایز نجف را به‌عنوان یک مرکز دینی و فکری تثبیت کرد.

۹. تأثیر سیاست‌های نوسازی آموزشی بر تغییرات مدیریت نهادهای آموزشی

حوزه نجف

در ادامه اصلاحات نهادهای آموزشی، دولت عثمانی سیستمی متمرکز را از طریق وزارت معارف (تأسیس ۱۸۵۷) پیاده کرد که هدف آن تسلط بر ساختار مدیریتی نهادهای آموزشی از جمله حوزه‌های دینی بود. اسناد آرشیو عثمانی نشان می‌دهد که این وزارتخانه با تدوین آیین‌نامه‌هایی

برای مدیریت مدارس از جمله تعیین مدیران، نظارت بر بودجه و استانداردسازی فرایندهای آموزشی، به دنبال کاهش خودمختاری نهادهای دینی بود (شایسته فر، ۱۳۸۱: ۸۵). در مناطق سنی نشین مانند استانبول، این سیاست‌ها با ایجاد مدرسی مانند دارالمعلمین و انتصاب مدیران مورد تأیید دولت تا حدی موفق بود. اما در نجف که به عنوان یک مرکز شیعی از استقلال تاریخی برخوردار بود، این تلاش‌ها با مقاومت مواجه شد.

حوزه نجف که مدیریت آن بر اساس سنت‌های دیرینه توسط علمای ارشد و شبکه‌های غیررسمی اداره می‌شد، این نظارت را تهدیدی برای هویت دینی خود می‌دید. پیش از عصر تنظیمات، مدیریت نهادهای آموزشی نجف به صورت غیرمتمرکز و مبتنی بر اجماع علما بود. هر مدرسه یا حلقه درسی توسط یک عالم برجسته اداره می‌شد که طلاب را بر اساس شایستگی و روابط شخصی انتخاب می‌کرد (شکوهی، ۱۳۹۹: ۵۶). این ساختار که در آثار تاریخی مانند تاریخ النجف (محمدحسن کلیدار، ۲۰۰۵) توصیف شده است، انعطاف‌پذیری بالایی داشت اما با الزامات بوروکراتیک عثمانی ناسازگار بود. دولت عثمانی با معرفی نظام ثبت رسمی برای مدارس و الزام مدیران به ارائه گزارش‌های دوره‌ای، تلاش کرد این ساختار را تحت کنترل درآورد. در عراق این سیاست‌ها با انتصاب ناظران دولتی در برخی مدارس دینی همراه بود که هدفشان اطمینان از همسویی با اهداف آموزشی دولت بود (Nkash, 2003: 99). اما در نجف، علما از پذیرش این ناظران خودداری کردند و به جای آن، اصلاحاتی داخلی را برای تقویت مدیریت نهادهای آموزشی خود آغاز نمودند. علمای نجف به رهبری چهره‌هایی مانند شیخ مرتضی انصاری و بعدها شیخ محمدکاظم خراسانی، سیستمی نیمه‌متمرکز برای مدیریت مدارس ایجاد کردند که ضمن حفظ سنت‌های دینی، کارایی را افزایش می‌داد. آن‌ها شوراهای داخلی تشکیل دادند که متشکل از علمای ارشد بودند و وظیفه هماهنگی میان مدارس، تخصیص منابع و نظارت بر کیفیت آموزش را بر عهده داشتند. این شوراها، برخلاف نهادهای دولتی، بر اساس اجماع دینی عمل می‌کردند و از مداخله مستقیم دولت جلوگیری می‌نمودند (شهرآبادی، ۱۳۹۸: ۸۷). علاوه بر این، حوزه با ایجاد دفاتر ثبت برای طلاب و مدرسان، فرایند پذیرش و آموزش را منظم‌تر کرد. این تغییرات که در پاسخ به فشارهای عثمانی انجام شد، نشان‌دهنده تلاش حوزه برای حفظ استقلال در عین انطباق با نیازهای مدیریتی جدید بود.

یکی از مهم‌ترین تحولات، تقویت شبکه‌های آموزشی فراملی بود. سیاست‌های عثمانی که به دنبال محدود کردن خودمختاری حوزه بودند، نجف را به گسترش ارتباطات با مراکز شیعی در جبل عامل، قم و هند سوق داد. این شبکه‌ها که از طریق تبادل طلاب و علما تقویت شد، امکان انتقال دانش و منابع مدیریتی را فراهم کرد. برای نمونه، علمای جبل عامل روش‌های نوین تدریس را به نجف معرفی کردند که به بهبود مدیریت حلقات درسی کمک کرد (باغانی، ۱۳۹۶: ۶۵). این همکاری‌ها که مستقل از نظارت عثمانی عمل می‌کرد، به نجف امکان داد تا از انزوای مدیریتی جلوگیری کند و جایگاه خود را به‌عنوان یک مرکز جهانی آموزش شیعی تثبیت کند.

پیامدهای این تغییرات برای حوزه نجف چندوجهی بود. از یک سو اصلاحات مدیریتی داخلی موجب افزایش کارایی نهادهای آموزشی شد و حوزه را قادر ساخت تا با افزایش تعداد طلاب به‌ویژه از مناطق غیرعراقی، پاسخگوی نیازهای آموزشی باشد. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که در اواخر سده نوزدهم، نجف میزبان صدها طلبه از هند و ایران بود که تحت این نظام مدیریتی جدید آموزش می‌دیدند. از سوی دیگر این تغییرات به تقویت استقلال سیاسی حوزه کمک کرد. با ایجاد ساختاری منسجم‌تر، نجف توانست در برابر فشارهای عثمانی مقاومت کند و نقش خود را به‌عنوان یک نهاد تأثیرگذار در تحولات اجتماعی و سیاسی گسترش دهد. این نقش در قیام ۱۹۲۰ علیه اشغال بریتانیا که علمای نجف رهبری آن را بر عهده داشتند، به‌وضوح دیده شد (دادفر و نعمتی، ۱۳۹۲: ۸۵). در نهایت، سیاست‌های نوسازی آموزشی عثمانی، به‌جای تضعیف مدیریت حوزه نجف، به بازسازی و تقویت آن منجر شد. این حوزه با انطباق هوشمندانه و ایجاد ساختارهای مدیریتی جدید، نه تنها استقلال خود را حفظ کرد بلکه به یک مرکز دینی و فکری جهانی تبدیل شد. این تحولات که ریشه در پاسخ به فشارهای خارجی داشت، پایه‌های نجف را برای مواجهه با چالش‌های آینده مستحکم کرد (شهرآبادی، ۱۳۹۸: ۷۶).

۱۰. اصلاحات مالیاتی و تأثیر آن بر منابع مالی حوزه نجف

اصلاحات مالیاتی عثمانی در دوره تنظیمات (۱۸۳۹-۱۸۷۶) که با هدف افزایش درآمدهای دولت و تمرکزگرایی اقتصادی اجرا شد، تأثیرات عمیقی بر منابع مالی حوزه علمیه نجف به‌ویژه وجوهات شرعی و اوقاف بر جای گذاشت. این اصلاحات که در پاسخ به نیازهای مالی امپراتوری و فشارهای خارجی برای شفافیت اقتصادی طراحی شد، ساختارهای سنتی تأمین مالی حوزه را به چالش کشید و علمای نجف را واداشت تا برای حفظ استقلال مالی خود به راهکارهای نوینی

روی آورند (رضوی، ۱۳۹۵: ۳۵). تحلیل این تأثیرات، با تمرکز بر سیاست‌های مالیاتی عثمانی، پیامدهای آن بر وجوهات و اوقاف و واکنش‌های حوزه نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری نجف در برابر محدودیت‌های اقتصادی و تقویت جایگاه آن به‌عنوان یک نهاد فراملی است. دولت عثمانی که در سده نوزدهم با کسری بودجه مزمن و بدهی‌های خارجی مواجه بود، نظام مالیاتی خود را بازسازی کرد تا درآمدهای پایدار را ایجاد کند. اسناد آرشیو عثمانی نشان می‌دهد که این اصلاحات شامل تدوین قوانین مالیاتی متمرکز، مانند عشر (مالیات بر محصولات کشاورزی) و خراج (مالیات بر زمین) و اجرای سرشماری‌های جمعیتی و ثبت املاک بود (BOA, I. MVL. 20345/456). در عراق، این سیاست‌ها با شدت بیشتری اعمال شدند؛ زیرا ولایات بغداد، بصره و موصل به دلیل تنوع اقتصادی و حضور قبایل قدرتمند، منابع مالی قابل توجهی داشتند (رنجبر، ۱۳۸۷: ۶۵). قانون اراضی ۱۸۵۸ که مالکیت زمین را به صورت قانونی ثبت کرد، نقش کلیدی در این فرایند ایفا نمود. این قانون، با تضعیف سیستم سنتی مالکیت اشتراکی قبایل و نخبگان محلی، به کاهش قدرت اقتصادی حامیان سنتی حوزه نجف منجر شد. برخلاف دوره‌های پیشین که علما از استقلال مالی نسبی برخوردار بودند، این اصلاحات نظارت دولت بر منابع مالی را افزایش داد. وجوهات شرعی که شامل خمس و زکات بود، منبع اصلی درآمد حوزه نجف به شمار می‌آمد. پیش از تنظیمات، این وجوهات از طریق شبکه‌های محلی به‌ویژه تجار و مالکان شیعه در شهرهای نجف، کربلا و کاظمین جمع‌آوری می‌شد (خلیلی، ۱۹۸۷: ۳۴۲/۵)؛ اما اصلاحات مالیاتی، با افزایش فشار بر این گروه‌ها، جریان وجوهات را مختل کرد. مالیات‌های سنگین بر کشاورزی و تجارت، توان مالی حامیان محلی را کاهش داد و بسیاری از تجار شیعه که تحت تأثیر رقابت با بازرگانان مورد حمایت اروپا (به دلیل معاهده بالتالیمان^۱) قرار گرفته بودند، قادر به ادامه حمایت‌های پیشین نبودند. علاوه بر این، دولت عثمانی با ایجاد اداره اوقاف (تشکیل شده در ۱۸۲۶ و بازسازی شده در دوره تنظیمات)، نظارت بر اموال وقفی را تشدید کرد. این اداره که وظیفه مدیریت درآمدها و توزیع آن‌ها را بر عهده داشت، بخشی از عواید اوقاف نجف را به خزانه دولت هدایت کرد که به کاهش منابع مالی حوزه انجامید (رنجبر، ۱۳۸۷: ۵۳). اوقاف به‌عنوان دومین منبع مالی حوزه، شامل املاک

۱. یک معاهده تجاری که در سال ۱۸۳۸ بین امپراتوری عثمانی و بریتانیای کبیر امضا شد و تجارت بین‌المللی را تنظیم می‌کرد. عوارض برای واردات ۳ درصد تعیین شد. ۳ درصد صادرات، ۹ درصد ترانزیت کالاهای صادراتی و ۲ درصد برای ترانزیت کالاهای وارداتی.

و دارایی‌هایی بود که برای تأمین هزینه‌های مدارس، مساجد و طلاب وقف شده بودند (ابراهیم، ۱۹۹۸: ۱۲۵). اصلاحات عثمانی با ثبت قانونی املاک و انتقال مالکیت برخی اراضی وقفی به مالکان خصوصی یا دولت، این منبع را به شدت محدود کرد. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که در عراق، بسیاری از اراضی وقفی تحت عنوان «املاک دولتی» صادره شدند یا به دلیل عدم ثبت قانونی از کنترل حوزه خارج شدند. این سیاست‌ها که با هدف افزایش درآمدهای دولت اجرا شد، به کاهش استقلال مالی حوزه انجامید و علما را با چالشی بی‌سابقه مواجه ساخت. در واکنش به این محدودیت‌ها، حوزه نجف استراتژی‌هایی برای بازسازی منابع مالی خود اتخاذ کرد. علما با گسترش شبکه‌های مالی فراملی، به جوامع شیعه در هند، بحرین، لبنان و ایران روی آوردند. برای نمونه، تجار شیعه در بمبئی و کلکته که از تجارت با بریتانیا سود می‌بردند، حمایت‌های مالی قابل توجهی به نجف ارائه کردند. این حمایت‌ها که از طریق ارسال خمس و هدایا انجام می‌شد، امکان بازسازی زیرساخت‌های آموزشی و دینی نجف را فراهم کرد (Litvak, 2009: 116). علما همچنین با تقویت شبکه‌های اجتماعی از جمله ارتباط با زائران عتبات، جریان وجوهات را احیا کرد. این شبکه‌ها که از طریق کاروان‌های زیارتی و نمایندگان دینی (وکلا) عمل می‌کردند، به حوزه امکان دادند تا وابستگی به منابع محلی را کاهش دهد. پیامدهای این تحولات برای حوزه نجف عمیق بود. کاهش منابع مالی محلی، اگرچه در ابتدا چالشی جدی بود، به تقویت جایگاه فراملی نجف منجر شد. این حوزه که پیشتر به اقتصاد محلی عراق وابسته بود، به مرکزی جهانی برای جمع‌آوری وجوهات تبدیل شد و استقلال مالی خود را در برابر دولت عثمانی حفظ کرد. این استقلال که ریشه در انطباق با محدودیت‌های مالیاتی داشت، به نجف امکان داد تا نقش سیاسی و اجتماعی خود را در برابر چالش‌های بعدی مانند اشغال بریتانیا در ۱۹۱۷ گسترش دهد. در نهایت، اصلاحات مالیاتی عثمانی به طور تناقض‌آمیز به تثبیت هویت نجف به عنوان یک نهاد دینی مستقل و تأثیرگذار کمک کرد (سوری، ۱۴۰۲: ۲۹).

۱۱. مقاومت علمای نجف در برابر نظارت دولتی بر فعالیت‌های دینی و فتاوا

دولت عثمانی در ادامه برنامه‌های اصلاحی خود و برای مهار نفوذ نهادهای دینی، نظارت بر فعالیت‌های مذهبی را از طریق نهادهایی مانند اداره اوقاف و شیخ‌الاسلامی گسترش داد. اسناد آرشیو عثمانی نشان می‌دهد که این نظارت شامل بررسی فتاوا و محدود کردن صدور آن‌ها توسط علمای غیروابسته به دولت بود (BOA, Y.MTV, 45/ 24, 10 M1308). در نجف، این سیاست‌ها

با هدف تضعیف مرجعیت شیعی اجرا شد که به دلیل استقلال فکری و مالی تهدیدی برای اقتدار مرکزی محسوب می‌شد. عثمانی‌ها تلاش کردند با انتصاب روحانیون وفادار یا ایجاد محدودیت برای فعالیت‌های علما، گفتمان دینی را همسو با اهداف دولت کنند (عربخانی، ۱۳۸۸: ۷۶). این اقدامات که در گزارش‌های تاریخی مستند شده، به‌ویژه در مناطق شیعه‌نشین مانند نجف با مقاومت شدیدی مواجه شد. علمای نجف به رهبری چهره‌هایی مانند شیخ مرتضی انصاری، با تکیه بر سنت فقه جعفری، از پذیرش نظارت دولتی خودداری کردند. انصاری با تثبیت جایگاه مرجعیت تقلید، شبکه‌ای از وکلای دینی را سازمان‌دهی کرد که به‌طور مستقل فتاوا را به جوامع شیعه منتقل می‌کردند. این شبکه که از طریق نمایندگان در شهرهای شیعه‌نشین عراق، ایران و هند عمل می‌کرد، حوزه را از وابستگی به ساختارهای دولتی بی‌نیاز کرد.

علما همچنین با استفاده از منابر و مجالس عزاداری، فتاوایی صادر کردند که به‌طور غیرمستقیم سیاست‌های عثمانی را نقد می‌کردند. برای نمونه، فتاوای مربوط به حفظ استقلال مساجد و اموال وقفی، بدون اشاره صریح به دولت، مقاومت اجتماعی را تقویت می‌کرد. فتاوا نقش محوری در بسیج اجتماعی علیه نظارت عثمانی داشت. برخلاف فتاوای سیاسی مستقیم که می‌توانست به سرکوب منجر شود، علمای نجف از فتاوای اخلاقی و اجتماعی برای حفظ نفوذ خود استفاده کردند (عربخانی، ۱۳۹۱: ۹۲). برای مثال، فتوایی که بر اهمیت وجوهات شرعی برای حمایت از فقرا و طلاب تأکید داشت، به‌طور غیرمستقیم تلاش‌های اداره اوقاف برای کنترل درآمدها را تضعیف می‌کرد. این فتاوا که در متون تاریخی مانند تاریخ النجف (محمدحسن کلیدار، ۲۰۰۵) ذکر شده، با ترویج حس همبستگی دینی، پایگاه اجتماعی حوزه را گسترش داد.

علما همچنین با صدور فتاوای مربوط به زیارت عتبات، زائران را به حمایت از حوزه تشویق کردند که این امر جریان مالی و معنوی نجف را تقویت نمود. استراتژی دیگر علما تقویت ارتباطات فرامرزی بود. نجف با ایجاد پیوندهای فکری با مراکز شیعی در جبل عامل و قم، شبکه‌ای ایجاد کرد که فتاوا را فراتر از نظارت عثمانی منتشر می‌کرد. این ارتباطات که از طریق سفرهای علما و زائران تقویت می‌شد، به نجف امکان داد تا گفتمان دینی خود را جهانی کند. برای نمونه، فتاوای صادرشده در نجف به‌سرعت در میان شیعیان هند و لبنان منتشر می‌شد که این امر نفوذ حوزه را در برابر محدودیت‌های محلی افزایش داد. پیامدهای این مقاومت برای حوزه نجف تعیین‌کننده بود. علما نه‌تنها استقلال دینی خود را حفظ کردند، بلکه با استفاده از فتاوا به‌عنوان

ابزاری برای بسیج، جایگاه حوزه را به‌عنوان یک نهاد سیاسی - اجتماعی تثبیت نمودند. این مقاومت که ریشه در انعطاف‌پذیری فکری و شبکه‌های اجتماعی داشت، نجف را برای چالش‌های بعدی، مانند اشغال بریتانیا در ۱۹۱۷، آماده کرد. فتاوی علمایی مانند شیخ محمدکاظم خراسانی در قیام ۱۹۲۰ که خواستار مقاومت در برابر استعمار بودند، تداوم این استراتژی را نشان می‌داد. در نهایت، مقاومت علمای نجف در برابر نظارت عثمانی، به تقویت هویت شیعی و تبدیل حوزه به یک نیروی مستقل جهانی منجر شد (عربخانی، ۱۳۹۷: ۷۵).

۱۲. نقش شبکه‌های اجتماعی و دینی شیعی در حفظ استقلال حوزه نجف

شبکه‌های اجتماعی و دینی شیعی نقش محوری در حفظ استقلال حوزه علمیه نجف در برابر مداخلات تمرکزگرایانه عثمانی طی دوره تنظیمات ایفا کرد. این شبکه‌ها که بر پایه پیوندهای مذهبی، قومی و اقتصادی میان جوامع شیعه شکل گرفته بود، به حوزه امکان داد تا در برابر تلاش‌های دولت برای کنترل فعالیت‌های دینی مقاومت کند. تحلیل این نقش، با تمرکز بر ساختار شبکه‌ها، مکانیسم‌های عملیاتی آن‌ها و تأثیرشان بر خودمختاری نجف، نشان‌دهنده ظرفیت این حوزه در بهره‌گیری از ارتباطات اجتماعی برای خنثی‌سازی فشارهای سیاسی است (فاطمی‌نژاد و سعدآبادی، ۱۳۹۵: ۵۸). شبکه‌های اجتماعی و دینی شیعی که ریشه در روابط تاریخی و مذهبی داشت، به حوزه امکان داد تا این فشارها را دور بزند. این شبکه‌ها که از جوامع محلی عراق تا مناطق دوردست مانند هند و لبنان امتداد داشت، به‌عنوان سپری در برابر مداخلات عثمانی عمل کرد.

ساختار این شبکه‌ها چندلایه و پویا بود. در سطح محلی، نجف از حمایت قبایل شیعه، تجار و زائران عتبات بهره‌مند بود. قبایل جنوب عراق مانند بنی‌اسد و آل‌فعله، با ارائه حمایت لجستیکی و مالی، به حوزه کمک کردند تا در برابر نظارت دولتی مقاومت کند. تجار شیعه در بغداد و بصره نیز با هدایت منابع مالی به نجف، نقش کلیدی در حفظ استقلال اقتصادی حوزه داشتند (فرزاده و همکاران، ۱۴۰۲: ۶). در سطح منطقه‌ای، نجف با مراکز شیعی مانند کربلا و کاظمین همکاری نزدیکی داشت. این شهرها که میزبان زیارتگاه‌های مقدس بودند، به‌عنوان مراکز توزیع پیام‌های دینی و اجتماعی عمل می‌کردند. در سطح فراملی، حوزه با جوامع شیعه در جبل‌عامل، بحرین و هند ارتباط برقرار کرد. این ارتباطات که از طریق سفرهای زیارتی، تجارت و تبادل علما تقویت می‌شد، نجف را به یک کانون محوری در شبکه جهانی شیعه تبدیل کرد. سازوکارهای عملیاتی

این شبکه‌ها متنوع و مؤثر بود. یکی از مهم‌ترین سازوکارها استفاده از زائران به‌عنوان حاملان پیام‌های دینی بود. زائران که سالانه به نجف و کربلا سفر می‌کردند، نه‌تنها منابع مالی (از جمله هدایا و نذورات) را به حوزه منتقل می‌کردند، بلکه پیام‌های علما را به جوامع خود بازمی‌گرداندند (فضلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۸۷). این فرایند که در متون تاریخی مستند شده، به حوزه امکان داد تا نفوذ خود را بدون نیاز به ساختارهای رسمی گسترش دهد.

سازوکار دیگر نیز فعالیت و کلای دینی بود که به نمایندگی از علما در مناطق مختلف عمل می‌کردند. این وکلا که اغلب از طلاب آموزش‌دیده در نجف بودند، با جمع‌آوری وجوهات و انتشار دیدگاه‌های علما، شبکه‌ای غیرمتمرکز اما منسجم ایجاد کردند (صالح، ۱۹۵۳: ۱۵۳). برای نمونه، وکلای نجف در هند با تجار شیعه همکاری می‌کردند تا منابع مالی را به حوزه هدایت کنند که این امر استقلال نجف را در برابر محدودیت‌های عثمانی تقویت کرد. این شبکه‌ها همچنین به‌عنوان ابزاری برای بسیج اجتماعی عمل کرد. علما با استفاده از پیوندهای اجتماعی، جوامع شیعه را در برابر سیاست‌های عثمانی متحد کردند. مجالس عزاداری که به‌عنوان فضایی برای ترویج ارزش‌های دینی برگزار می‌شد، به بستری برای تقویت همبستگی اجتماعی تبدیل شد. این مجالس که در گزارش‌های تاریخی توصیف شده، به علما امکان داد تا بدون رویارویی مستقیم با دولت، مقاومت فرهنگی را ترویج کنند (فیروزی، ۱۴۰۳: ۴۳).

علاوه بر این، شبکه‌های تجاری شیعه به‌ویژه در بنادر خلیج فارس، با ارائه پشتیبانی مالی و لجستیکی، حوزه را در برابر فشارهای اقتصادی عثمانی مقاوم کرد. تأثیر این شبکه‌ها بر استقلال حوزه نجف چندوجهی بود. در بُعد دینی، شبکه‌ها به حوزه امکان داد تا هویت شیعی خود را در برابر تلاش‌های عثمانی برای یکسان‌سازی مذهبی حفظ کند. در بُعد اجتماعی، این شبکه‌ها با تقویت پیوندهای میان جوامع شیعه، پایگاه اجتماعی نجف را گسترش داد. در بُعد سیاسی، شبکه‌ها به حوزه کمک کرد تا به‌عنوان یک نیروی مستقل در برابر دولت عمل کند. برای نمونه، حمایت جوامع شیعه در بحرین و هند، نجف را قادر ساخت تا بدون وابستگی به منابع دولتی، فعالیت‌های خود را ادامه دهد. این استقلال که ریشه در ساختار غیرمتمرکز شبکه‌ها داشت، به نجف امکان داد تا در تحولات بعدی، مانند مقاومت در برابر اشغال بریتانیا، نقش رهبری ایفا کند. پیامدهای این شبکه‌ها برای نجف بلندمدت و تعیین‌کننده بود (نفیس، ۲۰۰۵: ۶۴). حوزه با بهره‌گیری از این ارتباطات، نه‌تنها در برابر مداخلات عثمانی مقاومت کرد، بلکه به یک مرکز جهانی شیعی تبدیل

شد. این شبکه‌ها که فراتر از مرزهای امپراتوری عمل می‌کرد، پایه‌ای برای نفوذ سیاسی و فرهنگی نجف در قرن بیستم فراهم کرد. در نهایت، شبکه‌های اجتماعی و دینی شیعی با ایجاد ساختاری انعطاف‌پذیر و مقاوم، استقلال حوزه نجف را تضمین کرد و آن را به یک نهاد پیشرو در جهان شیعه تبدیل نمود.

۱۳. تأثیر گفتمان دینی علمای نجف بر شکل‌گیری هویت مقاومتی در برابر

سیاست‌های تمرکزگرایانه

گفتمان دینی علمای نجف در دوره تنظیمات عثمانی نقشی بی‌مانند در شکل‌گیری هویت مقاومتی در برابر سیاست‌های تمرکزگرایانه ایفا کرد. این گفتمان که ریشه در فقه جعفری، روایات ائمه، ارزش‌های اخلاقی شیعی و تجربه تاریخی داشت، به‌عنوان ابزاری چندبعدی برای بسیج فکری، فرهنگی، اجتماعی و حتی اقتصادی عمل کرد. حوزه نجف با بهره‌گیری از این گفتمان نه تنها در برابر تلاش‌های عثمانی برای یکپارچه‌سازی دینی و سیاسی مقاومت کرد، بلکه به کانونی برای ترویج هویت شیعی مقاوم در سطح محلی، منطقه‌ای و جهانی تبدیل شد (عیسی، ۱۹۹۲: ۹۰). مطالعه تأثیر این گفتمان، با تمرکز بر محتوای آن، شیوه‌های انتقال، سازوکارهای اثرگذاری، نقش گروه‌های اجتماعی خاص مانند زنان، تأثیرات اقتصادی و پیامدهای بلندمدت، نشان‌دهنده ظرفیت بی‌نظیر نجف در تبدیل تهدیدات سیاسی به فرصت‌هایی برای تقویت استقلال دینی، فرهنگی و سیاسی است. برخلاف مباحث پیشین که بر مقاومت عملی، شبکه‌های اجتماعی یا فتاوا متمرکز بود، این بند به‌طور خاص به نقش گفتمان دینی به‌عنوان یک نیروی هویت‌ساز، فرهنگ‌ساز و جامعه‌ساز می‌پردازد.

گفتمان دینی علمای نجف بر مجموعه‌ای از اصول فقهی، اخلاقی و تاریخی استوار بود که استقلال دینی، عدالت اجتماعی، مقاومت در برابر ظلم و همبستگی جمعی را ترویج می‌کرد (غیبی، ۱۴۰۳: ۷۶). این گفتمان با بازتعریف مفاهیمی مانند امر به معروف و نهی از منکر در پاسخ به چالش‌های سیاسی عثمانی، به شیعیان انگیزه می‌داد تا در برابر سیاست‌هایی که هویت مذهبی و فرهنگی آن‌ها را تهدید می‌کرد ایستادگی کنند. علما با استناد به آیات قرآنی مانند آیه ۱۰۴ سوره آل‌عمران و روایات ائمه، بر لزوم حفظ استقلال نهادهای دینی از جمله مساجد، حسینیه‌ها و مدارس در برابر مداخلات حکومتی تأکید کردند. این گفتمان، برخلاف رویکردهای عثمانی که به دنبال یکسان‌سازی دینی از طریق نهادهایی مانند اداره اوقاف و شیخ‌الاسلامی بود، هویت متمایز شیعی را

به‌عنوان یک نیروی مقاومتی برجسته کرد. گفتمان نجف با بهره‌گیری از روایت‌های تاریخی شیعی، به‌ویژه مظلومیت ائمه و واقعه کربلا، حس مقاومت را در جامعه تقویت کرد. علما با ترسیم شباهت‌هایی میان ظلم تاریخی علیه شیعیان و سیاست‌های عثمانی، بدون اشاره صریح به دولت، مقاومت را به یک وظیفه دینی و اخلاقی تبدیل کردند. این روایت‌ها که در متون تاریخی مستند شده، به شیعیان کمک کرد تا فشارهای سیاسی را در چارچوبی دینی تفسیر و هویت خود را به‌عنوان یک جامعه مقاوم بازتعریف کند. برای نمونه، تأکید بر شهادت امام حسین^(ع) به‌عنوان نمادی از ایستادگی در برابر ظلم، به شیعیان انگیزه می‌داد تا در برابر سیاست‌های تمرکزگرایانه عثمانی پایداری کنند (صالح، ۱۹۵۳: ۸۶).

این گفتمان همچنین به مسائل روزمره جوامع شیعه می‌پرداخت و از این طریق به بخشی جدایی‌ناپذیر از زندگی اجتماعی تبدیل شد. علما با ارائه راهنمایی‌های دینی در زمینه‌هایی مانند تجارت عادلانه، روابط خانوادگی و حمایت از محرومان، گفتمان خود را به ابزاری برای هدایت زندگی روزمره تبدیل کردند. این پیوند میان دین و زندگی که در آثار تاریخی توصیف شده، به گفتمان نجف عمق و پایداری بخشید. علاوه بر این، گفتمان با ترویج ارزش‌هایی مانند همبستگی اجتماعی و اخلاق جمعی، در برابر عثمانی که در سیاست‌های بوروکراتیک و مالیاتی‌اش نمود داشت، مقاومت کرد (کوچک‌زاده و همکاران، ۱۴۰۲: ۴۵).

علمای نجف از مسیرهای متنوع، خلافت و غیررسمی برای انتقال گفتمان دینی خود استفاده کردند که فراتر از نظارت و کنترل ساختارهای عثمانی عمل می‌کردند. مجالس عزاداری به‌عنوان اصلی‌ترین بستر، فضایی چندمنظوره برای ترویج پیام‌های مقاومتی فراهم کرد. این مجالس که در خانه‌ها، مساجد، حسینیه‌ها و حتی فضاهای عمومی مانند بازارها برگزار می‌شد، به علما امکان داد تا با زبانی عاطفی، نمادین و قابل فهم برای توده‌ها، مفاهیم ظلم‌ستیزی، شهادت و استقلال را منتقل کنند. روضه‌خوانی‌ها، مرثیه‌سرای‌ها و بازسازی رویدادهای کربلا به شیعیان انگیزه می‌داد تا مقاومت در برابر عثمانی‌ها را به‌عنوان ادامه راه ائمه تلقی کنند. خطابه‌های عمومی در مساجد و مدارس دینی مسیر دیگری برای انتقال گفتمان بود (نفیس، ۲۰۰۵: ۹۷). این خطابه‌ها که ترکیبی از تفسیر قرآن، روایات، تحلیل‌های اجتماعی و داستان‌های تاریخی بود، به زبان عربی و با بیانی ساده ارائه می‌شد تا برای مخاطبان عام از جمله کشاورزان و تجار قابل فهم باشد. علما با استفاده از این خطابه‌ها، ارزش‌های مقاومتی را در قالب توصیه‌های دینی ترویج می‌کردند، مانند لزوم حفظ

استقلال فرهنگی، حمایت از نهادهای دینی و مقاومت در برابر مالیات‌های ظالمانه. این خطابه‌ها که در گزارش‌های تاریخی ذکر شده، به تقویت حس همبستگی دینی و اجتماعی کمک کرد. طلاب نجف به‌عنوان سفیران گفتمان دینی، نقش کلیدی در انتقال پیام‌ها به مناطق دوردست داشتند. این طلاب پس از آموزش در حوزه، به شهرها و روستاهای عراق، ایران، بحرین، لبنان و هند اعزام می‌شدند و با تدریس، تبلیغ و سازمان‌دهی مجالس دینی، گفتمان نجف را گسترش می‌دادند. آن‌ها با ایجاد حلقه‌های درسی و شبکه‌های آموزشی، گفتمان را به جوامع محلی تزریق کردند و هویت مقاومتی را در این مناطق تقویت نمودند. ارتباطات مکتوب نیز ابزار مهمی بود. علما با نگارش رساله‌های فقهی، نامه‌های دینی، جزوات و حتی شعرهای مذهبی، گفتمان خود را به جوامع شیعه منتقل می‌کردند. این متون که توسط وکلای دینی، زائران یا تجار توزیع می‌شد، به‌عنوان منابعی برای هدایت فکری و تقویت هویت مقاومتی عمل می‌کرد. نقش زنان در انتقال گفتمان نیز قابل توجه بود. زنان شیعه، به‌ویژه در مجالس عزاداری خانگی، به‌عنوان حاملان و مروّجان گفتمان عمل کردند (محبی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۸۴). آن‌ها با سازمان‌دهی این مجالس، روایت‌های دینی را به نسل‌های بعدی منتقل کردند و به ترویج ارزش‌های مقاومتی در میان خانواده‌ها کمک نمودند. این نقش که در مطالعات تاریخی برجسته شده، نشان‌دهنده مشارکت گسترده زنان در شکل‌گیری هویت مقاومتی است.

گفتمان دینی نجف از طریق سازوکارهای متعدد و پیچیده‌ای بر هویت مقاومتی شیعیان تأثیر گذاشت. نخست، این گفتمان با ایجاد یک روایت مشترک، شیعیان را به‌عنوان جامعه‌ای متحد در برابر سیاست‌های عثمانی قرار داد. روایت‌هایی مانند مظلومیت شیعی، شهادت و لزوم مقاومت، حس هویت جمعی را تقویت کرد و شیعیان را به کنش‌های اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی ترغیب نمود (منوری، ۱۳۹۶: ۷۵). دوم، گفتمان با پیوند دادن دین و مقاومت، کنش‌های مقاومتی را از انتخابی سیاسی به وظیفه‌ای دینی و اخلاقی تبدیل کرد. این پیوند که در مجالس عزاداری، خطابه‌ها و متون دینی تقویت می‌شد، به شیعیان انگیزه می‌داد تا در برابر فشارهای عثمانی از جمله نظارت بر نهادهای دینی، پایداری کنند. سوم، گفتمان نجف با ترویج ارزش‌های اخلاقی مانند عدالت، همبستگی و حمایت از محرومان، به ایجاد یک فرهنگ مقاومتی کمک کرد. این فرهنگ که در حمایت از فقرا، طلاب و نهادهای دینی نمود داشت، به شیعیان امکان داد تا در برابر سیاست‌های اقتصادی عثمانی مانند مالیات‌های سنگین یا مصادره اموال وقفی مقاومت کنند.

چهارم، گفتمان با جهانی سازی پیام نجف، هویت مقاومتی را به سطحی فراملی ارتقا داد. انتقال گفتمان به جوامع شیعه در خلیج فارس، شبه قاره و جبل عامل، نجف را به نمادی از مقاومت شیعی تبدیل کرد و حمایت های معنوی، مادی و فکری این جوامع را به سوی حوزه جلب نمود. پنجم، گفتمان با ایجاد یک اقتصاد مقاومتی دینی، به استقلال مالی نجف کمک کرد. ترویج وجوهات شرعی و نذورات که بخشی از گفتمان دینی بود، منابع مالی پایداری برای حوزه فراهم کرد. این منابع که از طریق زائران، تجار و جوامع شیعه تأمین می شد، نجف را از وابستگی به بودجه های دولتی بی نیاز کرد و به آن امکان داد تا در برابر فشارهای اقتصادی عثمانی مقاومت کند (محمدی لائینی، ۱۳۹۵: ۷۸).

گفتمان دینی نجف تأثیراتی عمیق، پایدار و چندوجهی بر هویت مقاومتی شیعیان داشت. در سطح محلی، این گفتمان با تقویت همبستگی اجتماعی، پایگاه نجف را در برابر فشارهای عثمانی مستحکم کرد. مشارکت گسترده شیعیان در فعالیت های دینی مانند حمایت مالی از حوزه، حضور در مجالس عزاداری و پشتیبانی از طلاب، به نجف امکان داد تا به عنوان یک نهاد مستقل عمل کند. در سطح منطقه ای، گفتمان نجف به عنوان یک نیروی متحدکننده عمل کرد و شهرهای شیعه نشین عراق مانند کربلا، کاظمین و بصره را به شبکه ای مقاومتی پیوند داد. این شبکه که بر پایه ارزش های مشترک دینی شکل گرفته بود، به شیعیان عراق امکان داد تا در برابر سیاست های عثمانی به صورت هماهنگ مقاومت کنند.

در سطح جهانی، این گفتمان جایگاه نجف را به عنوان یک مرکز پیشرو شیعی تثبیت کرد (صالح، ۱۹۵۳: ۷۰). جوامع شیعه در بحرین، هند، لبنان و ایران با الهام از پیام های نجف، حمایت های خود را از حوزه افزایش دادند. این حمایت ها که شامل منابع مالی، اعزام طلاب و ترویج گفتمان نجف بود، به حوزه امکان داد تا نفوذ خود را فراتر از مرزهای امپراتوری گسترش دهد. برای نمونه، تجار شیعه در بمبئی و بحرین با هدایت وجوهات به نجف، به استقلال اقتصادی حوزه کمک کردند. در سطح سیاسی، هویت مقاومتی شکل گرفته توسط گفتمان، پایه ای برای کنش های جمعی در برابر چالش های بعدی فراهم کرد. این هویت که ریشه در ارزش های دینی و فرهنگی داشت، نجف را برای نقش آفرینی در جنبش های سیاسی، مانند مقاومت در برابر استعمار، آماده کرد (ابراهیم، ۱۹۹۸: ۸۷).

پیامدهای این گفتمان فراتر از دوره تنظیمات ادامه یافت. هویت مقاومتی نجف که در این دوره شکل گرفت، به‌عنوان یک الگو برای جنبش‌های شیعی در قرن بیستم عمل کرد. این هویت با تأکید بر استقلال دینی، مقاومت فرهنگی و همبستگی اجتماعی، نجف را به نیرویی پایدار و تأثیرگذار در جهان شیعه تبدیل نمود. گفتمان نجف همچنین به‌عنوان یک الگو برای سایر جوامع دینی تحت فشار حکومتی عمل کرد و نشان داد که چگونه یک گفتمان دینی می‌تواند به ابزاری برای مقاومت و هویت‌سازی تبدیل شود. گفتمان دینی علمای نجف، با محتوای ریشه‌دار در سنت شیعی، شیوه‌های انتقال خلاقانه، سازوکارهای اثرگذاری چندگانه و مشارکت گروه‌های مختلف مانند زنان و تجار، هویت مقاومتی قدرتمندی در برابر سیاست‌های تمرکزگرایانه عثمانی ایجاد کرد. این گفتمان با تقویت همبستگی اجتماعی، جهانی‌سازی پیام نجف، ایجاد اقتصاد مقاومتی و پیوند دین و مقاومت، حوزه را به یک نیروی مستقل دینی، فرهنگی و سیاسی تبدیل کرد. تأثیرات بلندمدت این هویت مقاومتی که در سطح محلی، منطقه‌ای و جهانی نمود یافت، نجف را به‌عنوان یک مرکز پیشرو در جهان شیعه تثبیت کرد و پایه‌ای برای کنش‌های مقاومتی در آینده فراهم نمود (موسوی، ۱۳۹۷: ۷۴).

۱۴. نتیجه‌گیری

در دوره اصلاحات عثمانی (۱۸۳۹-۱۹۱۱ / ۱۲۵۵-۱۳۲۷ ق.)، که با هدف نوسازی و تمرکزگرایی طراحی شده بود، تحولات گسترده‌ای در ساختار حکومتی، اجتماعی و دینی امپراتوری عثمانی به وقوع پیوست. اصلاحات عثمانی تلاش داشت تا با الهام از الگوهای غربی، نهادهای دولتی و اجتماعی را بازسازی و مرکزی‌تر کند. این تغییرات، به‌ویژه در زمینه‌های نظامی، قضایی، آموزشی و مالی، با واکنش‌های زیادی از سوی نهادهای دینی، به‌ویژه حوزه علمی نجف، روبه‌رو شد.

حوزه علمی نجف به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین مراکز علمی و دینی تشیع، در این دوره با چالش‌هایی جدی مواجه شد. اصلاحات عثمانی به‌ویژه در تلاش برای استانداردسازی نظام آموزشی، تغییرات ساختاری در حوزه علمی و نظارت بر منابع مالی دینی، فشارهایی را بر استقلال حوزه نجف وارد کرد. در واکنش به این فشارها، علمای نجف به حفظ هویت دینی و علمی خود از طریق ابزارهایی مانند فتاوا، سخنرانی‌ها و نوشتارهای فکری پرداختند و در برابر سیاست‌های نوگرایانه عثمانی مقاومت کردند. در این میان، تحولات آموزشی در حوزه نجف که از قرن‌ها پیش بر پایه سیستم سنتی حوزوی استوار بود، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. علما با تغییراتی در

شیوه‌های تربیت دینی و گنجاندن مباحث کلامی و فلسفی جدید، توانستند به تلفیق سنت و نوآوری پردازند و در برابر فشارهای دولت عثمانی برای ایجاد نظام‌های آموزشی سکولار مقاومت کنند. این تلاش‌ها علاوه بر حفظ استقلال علمی، به حفظ مرجعیت شیعه در سطح جهانی نیز کمک کرد.

روابط میان دولت عثمانی و حوزه علمیة نجف در این دوره تحت تأثیر سیاست‌های اصلاحی به شدت تحت فشار قرار گرفت، سیاست‌هایی که هدفشان تقویت دولت مرکزی و کاهش نفوذ نهادهای دینی بود. تلاش‌های دولت برای نظارت بر موقوفات و منابع مالی حوزه‌های علمیه که یکی از منابع اصلی تأمین مالی حوزه‌ها بود، با مقاومت‌های شدید علمی و اجتماعی در نجف مواجه شد. این مقاومت‌ها نه تنها در مقابل اقدامات مالی دولت بلکه در برابر هرگونه تلاش برای تغییر ساختار دینی و آموزشی حوزه‌های علمیه، نشان از عزم علما برای حفظ هویت دینی و استقلال حوزه داشت. در نهایت، علی‌رغم تمام تلاش‌های دولت عثمانی برای ادغام نهادهای دینی در سیستم‌های متمرکز و مدرن، حوزه علمیة نجف توانست در برابر این فشارها مقاومت کند و جایگاه خود را به‌عنوان یکی از مراکز اصلی مرجعیت دینی و تولید گفتمان فکری شیعی حفظ نماید.

منابع

الف) منابع فارسی

- اسماعیلی، محمدمهدی. (۱۳۹۸). *تحول اندیشه سیاسی تشیع در دوره معاصر با تأکید بر تحولات ۵۰ ساله اخیر*. مکتب‌های نجف و جبل‌عامل. تهران: انتشارات کیسان.
- امامی خویی، محمدتقی؛ مصدق، علی‌اصغر؛ قرقلو، کیومرث. (۱۳۸۱). *امپراتوری عثمانی و تجربه تجدد: بررسی تاریخی جنبش‌های تنظیمات و نوعثمانیان ۱۸۳۹-۱۸۷۸*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
- امیر اردوش، محمدحسین. (۱۳۸۷). «حکایت اصلاحات در امپراطوری عثمانی؛ از ریشه تا لاله». مسکویه *(دانشگاه آزاد ری)*، ۴، ۵-۳۸. <http://noo.rs/PF7kG>
- باغانی، جلال. (۱۳۹۶). *بررسی مناسبات ایران و عثمانی با تکیه بر ایلات و عشایر گوردستان (از دوره صفویه تا معاهده ارزروم دوم ۹۰۷-۲۶۳ ق / ۱۴۹۹-۱۸۷۴ م)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور تهران.
- برزنونی، مهدی. (۱۴۰۱). «درآمدی بر روند و علل ناکامی تنظیمات، در امپراتوری عثمانی». *تاریخ‌پژوهی*، ۲۱(۸۵)، ۳۳-۴۸. <https://www.magiran.com/p2676227>

- پاشازاده، غلامعلی. (۱۴۰۰). «جایگاه زبان و ادب فارسی در ادبیات و تحولات تاریخی عثمانی در قرن نوزدهم». پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۴۲، ۸۳-۱۰۰. <https://journal.isihistory.ir/article-1-1224-fa.html>
- جلیلیان، آذر؛ مرادی، مسعود. (۱۳۹۵). «انعکاس مناسبات فرهنگی و اقتصادی ایران و عثمانی در روزنامه اختر (۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ هـ / ۱۸۷۶ تا ۱۸۹۵ م)». تاریخ پژوهی، ۲۳(۸۹)، ۲۹-۵۴. <https://www.magiran.com/p1670291>
- حضرتی، حسن. (۱۳۸۴). «اصلاحات در امپراتوری عثمانی (از عصر لاله تا عهد تنظیمات)». تاریخ اسلام، ۶(۳)، ۱۲۵-۱۵۹. https://hiq.bou.ac.ir/article_6600.html
- دادفر، سجاد. (۱۳۸۹). «تأملی بر نقش زائران ایرانی در رونق اقتصادی عتبات عالیات (در نیمه نخست قرن بیستم)». تاریخ روابط خارجی، ۱۱(۴۲)، ۲۹-۴۷. https://www.hfrjournal.ir/article_93442.html
- دادفر، سجاد؛ نعمتی، نورالدین. (۱۳۹۲). «مراجع ایرانی و قیام ۱۹۲۰ شیعیان عراق». پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۱(۹)، ۸۱-۱۱۰. <https://www.magiran.com/p1620105>
- دانائی فر، حسن. (۱۳۹۲). «عناصر و مؤلفه‌های تأثیرگذار در روابط اقتصادی، بازرگانی و گردشگری دینی ایران و عراق (ناصرالدین شاه و عثمانی)». تاریخ روابط خارجی، ۱۴(۵۵)، ۹۹-۱۲۸. https://www.hfrjournal.ir/article_77011.html
- دهقانی، علیرضا. (۱۴۰۱). «قانون در جاده نجف قم تهران: مروری بر نقش حوزه‌های علمیه در قانون‌گذاری از مشروطه تا امروز». نشریه حوزه، ۳۹(۱۶)، ۹۶-۱۱۳. https://jh.isca.ac.ir/article_73592.html
- رادفر، مجید. (۱۴۰۲). «نقش نهضت ترکان در اصلاحات دولت عثمانی». پانزدهمین کنفرانس بین‌المللی زبان، ادبیات، فرهنگ و تاریخ. ورشو.
- رضوی، سید مسعود. (۱۳۹۵). «اندیشه ترقی و آرمان اصلاحات در ایران و عثمانی». اطلاعات حکمت و معرفت، ۱۱(۸)، ۶۴-۶۶. <https://www.magiran.com/p1606993>
- رنجبر، مقصود. (۱۳۸۷). «انقلاب مشروطه در ایران و نقش امپراتوری عثمانی». تاریخ اسلام، ۹(۳-۴)، ۷-۴۴. https://hiq.bou.ac.ir/article_5636.html?lang=fa
- سوری، سجاد. (۱۴۰۲). «نقش حوزه علمیه نجف در پیدایی انقلاب اسلامی ایران». تهران: انتشارات فراگیر هگمتانه. شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۱). «معنویت دینی در نقاشی‌های دوران صفوی و عثمانی». نشریه پژوهشی دانشگاه اصفهان، ۱۳(۱)، ۱۳۳-۱۵۰. <https://sid.ir/paper/24893/fa>
- شکوهی، فریبا. (۱۳۹۹). «نگاهی به کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی (با مروری بر عثمانی‌پژوهی در ایران)». آینه پژوهش، ۳۱(۱۸۶)، ۳۲۳-۳۴۳. https://jap.isca.ac.ir/article_69698.html
- شهرآبادی، مجتبی. (۱۳۹۸). «نگاهی به کتاب حوزه نجف و تحولات سیاسی ایران نوشته حمید بصیرت‌منش». تاریخ پژوهی، ۷۷، ۱۹۳-۲۱۱. <http://noo.rs/PF7kG>

- طیبی، سید محمد؛ مهنی، امید؛ میرشاهی، سینا. (۱۳۹۸). «جایگاه، ساختار و ویژگی‌های تعلیم و تربیت در دوره امپراتوری عثمانی». علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۷(۱)، ۶۷-۸۱.
<https://doi.org/10.30497/edus.2019.74797>
- عربخانی، رسول. (۱۳۸۸). «اندیشه عثمانی‌گرایی در تاریخ اصلاحات عثمانی». تاریخ اسلام و ایران، ۱۹(۳)، ۱۲۷-۱۴۳.
<https://doi.org/10.22051/hii.2014.743>
- عربخانی، رسول. (۱۳۹۱). «مسئله تشیع عراق در دوره عبدالحمید دوم عثمانی». پژوهش‌های علوم تاریخی، ۴(۲)، ۶۲-۷۱.
<https://doi.org/10.22059/jhss.2013.30331>
- عربخانی، رسول. (۱۳۹۷). «زیارت عراق، پدیده‌ای فرهنگی با ابعاد سیاسی؛ بررسی از مناسبات سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجار». شیعه‌شناسی، ۱۶(۶۳)، ۱۱۵-۱۳۰.
<https://www.sid.ir/paper/519227/fa>
- غیبی قوشه‌بلاغ، وجیه‌الله، (۱۴۰۳). «مباحث فلسفی و کلامی در فقه اسلامی دیدگاه‌های حوزه‌های علمیه». چهاردهمین کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در تعلیم و تربیت، روانشناسی، فقه و حقوق و علوم اجتماعی، شیروان.
- فاطمی‌نژاد، مونا؛ سعدآبادی، پریسا. (۱۳۹۵). «نگاهی به روابط طریقت مولویه و دولت عثمانی در عصر اصلاحات». تاریخ نو، ۱۵، ۲۷-۵۶.
<https://ensani.ir/fa/article/download/360694>
- فرزاده، حسین؛ سقاری، محمد؛ خسروی، طیبه. (۱۴۰۲). «بررسی روابط ایران و عثمانی در دوره قاجار؛ از ابعاد سیاسی، مذهبی، اقتصادی و فرهنگی». هشتمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات میان‌رشته‌ای علوم انسانی و اسلامی ایران، تهران.
- فیروزی، مرتضی. (۱۴۰۳). نادرشاه افشار و دولت عثمانی در کنگره نجف (۱۷۴۳م). تهران: انتشارات ندای سهند.
- کوچک‌زاده، اکرم؛ پوربختیار، غفار؛ کیانی‌نیا، رضا. (۱۴۰۲). «نقش آموزش در توسعه مشاغل همچون کشاورزی و دامپروری در تحولات تغذیه از نظر اجتماعی در کشورهای ایران و عثمانی در قرن ۱۱ تا ۱۳ه.ق». سومین کنفرانس ملی مطالعات کاربردی در فرایندهای تعلیم و تربیت، میناب.
- محبی‌نژاد، حسین. (۱۳۸۹). نقش شهرهای زیارتی عراق در روابط ایران و عثمانی در دوره صفویه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت‌معلم تهران.
<https://elmmnet.ir/doc/10769780-22051>
- محمدی لائینی، محمدباقر. (۱۳۹۵). بررسی فقهی شبیه‌سازی انسان: با محوریت نظرات علما و صاحب‌نظران حوزه علمیة نجف اشرف. تهران: علمی و فرهنگی.
- منوری، سید علی. (۱۳۹۶). «مناسبات دین و دولت و تکوین شالوده روابط خارجی ایران با عثمانی (۹۰۷-۱۱۳۵ق. / ۱۵۰۲-۱۷۲۲م.)». فصل‌نامه تاریخ روابط خارجی، ۱۹(۳۷)، ۷۱-۱۰۳.
https://www.hfrjournal.ir/article_73413.html?lang=fa

(ب) منابع عربی

آل‌محبوبه، جعفر شیخ باقر. (۱۹۸۵). ماضی النجف وحاضرها. نجف اشرف: دارالکتب العربی.

- ابراهيم، فواد. (۱۹۹۸). الفقيه و الدولة، الفكر السياسي الشيعي. بيروت: دارالكتور الادبية.
- بطاطو، حنا. (۲۰۱۵). العراق: الطبقات الاجتماعية والحركات الثورية من العهد العثماني حتى قيام الجمهورية، ترجمه عفيف الرزاز، بغداد: دارالنشر والتوزيع.
- الحسني، عبدالرزاق. (۱۹۸۹). تاريخ العراق السياسي الحديث، بغداد: دارالثقافة العامة.
- الخليلى، جعفر. (۱۹۸۷). موسوعة العتبات المقدسة، قسم النجف، بيروت: مؤسسة العلمى للمطبوعات.
- صالح، زكى. (۱۹۵۳). فى دراسة العراق المعاصر. بغداد: مطبعة الرابطة.
- عيسى، نديم. (۱۹۹۲). الفكر السياسي لثورة العشرين، بغداد: دارالثقافة العامة.
- نفيى، احمد راسم. (۲۰۰۵). الشيعة فى العراق بين الجذور الراسخة و الواقع المتغير، قاهره: مركز المحروسة للنشر و الخدمات الصحيفه و المعلومات.

References

- Al-Hasani, A. R. (1989). *The modern political history of Iraq*. Baghdad: Dar al-Shu'un al-Thaqafiyah al-'Ammah. [In Arabic].
- Al-Khalili, J. (1987). *Encyclopedia of the holy shrines: Najaf section*. Beirut: Mu'assasat al-'Ilmi lil-Matbu'at. [In Arabic].
- Al-Mahboubah, J. S. B. (1985). *The past of Najaf and its present*. Najaf: Dar al-Kutub al-'Arabi. [In Arabic].
- Amir Ardoush, M. H. (2008). "The story of reforms in the Ottoman Empire; From root to tulip". *Maskouyeh* (Islamic Azad University of Rey), 4, 5-38. [In Persian]. <http://noo.rs/PF7kG>
- Arabkhani, R. (2009). "Ottoman Thought in the History of Ottoman Reforms". *Journal of History of Islam and Iran*, 19(3), 127-143. [In Persian]. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.743>
- Arabkhani, R. (2013). "The problem of Iraqi Shiites in Sultan Abd al-Hamid II's era". *Historical Sciences Studies*, 4(2), 41-62. [In Persian]. <https://doi.org/10.22059/jhss.2013.30331>
- Arabkhani, R. (2018). "Ziarat-e Iraq, a cultural phenomenon with political dimensions; A section of Iran-Ottoman political relations in the Qajar era". *Shi'ah Studies*, 16(63), 115-130. [In Persian]. <https://www.sid.ir/paper/519227/fa>
- Baghani, J. (2017). *An examination of Iran-Ottoman relations based on the tribes and nomads of Kurdistan (From the Safavid period to the Second Treaty of Erzurum 1499-1847 AD)*. Master's thesis. Payam-e Noor University of Tehran. [In Persian].
- Barznouni, M. (2023). "An Investigation into the Tanzimat and Causes of Its Failure in the Ottoman Empire". *Journal of Historical Research*, 21(85), 33-48. [In Persian]. <https://www.magiran.com/p2676227>
- Batatu, H. (2015). *Iraq: Social classes and revolutionary movements from the Ottoman era until the establishment of the republic* (A. al-Razzaz, Trans.). Baghdad: Dar lil-Nashr wa al-Tawzi'. [In Arabic].
- BOA, I.MVL, 477/21587, 22 Ca 1279.
- BOA, I.MVL.20345/456.

- BOA, Y.MTV, 169/38, 12 Ca 1315.
- BOA, Y.PRK.MK,40/80,27 L 1306.
- BOA,Ayn.Def,No849,19 s 1286.
- BOA,R.ML,1315/N-21.26N1315.
- BOA, Y.MTV, 45/24,10 M1308.
- Dadfar, S. (2010). "A reflection on the role of Iranian pilgrims in the economic prosperity of the holy shrines (in the first half of the 20th century)". *History of Foreign Relations*, 11(42), 29-47. [In Persian]. https://www.hfrjournal.ir/article_93442.html
- Dadfar, S., & Nemat, N. A. (2013). "Iranian References and Iraqi Shiite Uprising in 1920". *Quarterly Research Journal of Islamic History*, 3(9), 81-110. [In Persian]. <https://www.magiran.com/p1620105>
- Danayifar, H. (2013). "Factors influencing Iran-Iraq relations in economy, trade and religious tourism". *Foreign Relations History*, 14(55), 99-128. [In Persian]. https://www.hfrjournal.ir/article_77011.html?lang=en
- Dehghani, A. (2022). "Law on the Najaf-Qom-Tehran road: A review of the role of seminaries in legislation from the Constitutional Revolution to the present". *Howzeh Magazine*, 39(16), 96-113. [In Persian]. https://jh.isca.ac.ir/article_73592.html
- Doutan Günümüze Büyük slam, Ansiklopedisi, 1989: XIII/5.
- Emami Khoei, M. T., Mosaddegh, A. A., & Ghargholou, K. (2002). *The Ottoman Empire and the experience of modernity: A historical study of the Tanzimat and Neo-Ottoman movements 1839-1878*. Master's thesis, Shahid Beheshti University. [In Persian].
- Esmaili, M. M. (2019). *The evolution of Shiite political thought in the contemporary era with an emphasis on the last 50 years of Najaf and Jabal Amel schools*. Tehran: Kisan Publications. [In Persian].
- Farzadeh, H., Saghari, M., & Khosravi, T. (2023). "An examination of Iran-Ottoman relations in the Qajar era: Political, religious, economic, and cultural dimensions". *The 8th International Conference on Interdisciplinary Studies in Humanities and Islamic Sciences*, Tehran. [In Persian].
- Fatemi-Nejad, M., & Sa'dabadi, P. (2016). "A look at the relations between the Mawlawiyyah order and the Ottoman state in the age of reforms". *New History*, 15, 27-56. [In Persian]. <https://ensani.ir/fa/article/download/360694>
- Firouzi, M. (2024). *Nader Shah Afshar and the Ottoman state at the Najaf Congress (1743 AD)*. Tehran: Neda-ye Sahand Publications. [In Persian].
- Gheybi Ghosheh Bolagh, V. (2024). "Philosophical and theological discussions in Islamic jurisprudence; Perspectives of Islamic seminaries". *The 14th National Conference on Modern Research in Education, Psychology, Jurisprudence, Law and Social Sciences*, Shirvan. [In Persian].
- Hazrati, H. (2005). "Reforms in Ottoman Empire (Form the Tulip Time to the Tanzimat Age)". *History of Islam*, 6(23), 125-159. [In Persian]. https://hiq.bou.ac.ir/article_6600.html?lang=en
- Ibrahim, F. (1998). *The jurist and the state: Shi'i political thought*. Beirut: Dar al-Konouz al-Adabiyah. [In Arabic].
- Issa, N. (1992). *The political thought of the 1920 revolution*. Baghdad: Dar al-Shu'un al-Thaqafiyah al-'Ammah. [In Arabic].

- Jalilian, A., & Moradi, M. (2017). "The reflection of the cultural and economical relationship of Iran and Ottomanen in Akhtar newspaper (1292 A.H / 1876 A.D - 1313 A.H / 1895 A.D)". *Journal of Historical Research*, 18(67), 29. [In Persian]. <https://www.magiran.com/p1670291>
- Koochakzadeh, A., Poubakhtiar, Gh., & Kiyani-Nia, R. (2023). "The role of education in the development of jobs such as agriculture and animal husbandry in nutritional developments from a social perspective in Iran and the Ottoman Empire from the 17th to the 19th centuries AH". *The 3rd National Conference on Applied Studies in Education Processes*, Minab. [In Persian].
- Litvak, M. (2009). *Shiia Scholars of nineteenth century Iraq (the ulama of najaf and karbala)*. u.k. Cambridge university Press.
- Mohammadi Laeini, M. B. (2016). *A jurisprudential study of human cloning: Focusing on the views of scholars and experts of the Holy Najaf Seminary*. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [In Persian].
- Mohebbi-Nejad, H. (2010). *The role of Iraq's shrine cities in Iran-Ottoman relations during the Safavid period*. Master's thesis, Tarbiat Moallem University of Tehran. [In Persian]. <https://elmnet.ir/doc/10769780-22051>
- Monavvari, A. (2017). "Religion and the State: Basing Iran's Foreign Relations the Safavid with the Ottomans (1502-1722AD)". *Foreign Relations History*, 19(73), 71-103. . [In Persian]. https://www.hfrjournal.ir/article_73413.html?lang=en
- Nafis, A. R. (2005). *The Shiites in Iraq: Between deep roots and changing reality*. Cairo: Markaz al-Mahrousa lil-Nashr wa al-Khidamat al-Sahafiyah wa al-Ma'loumat. [In Arabic].
- Nakash, Y. (2003). *The Shiis of Iraq*. Princeton University Press.
- Pashazade, G. A. (2021). "The position of Persian language and literature in Ottoman's 19th century literature and historical developments". *Islamhistory*, 42, 83-100. [In Persian]. <https://journal.isihistory.ir/article-1-1224-fa.html>
- Radfar, M. (2023). "The role of the Turkic movements in the reforms of the Ottoman state". *The 15th International Conference on Language, Literature, Culture, and History*, Warsaw. [In Persian].
- Ranjbar, M. (2008). "The Constitutional Revolution in Iran and the role of the Ottoman Empire". *History of Islam*, 9(3-4), 7-44. [In Persian]. https://hiq.bou.ac.ir/article_5636.html?lang=fa
- Razavi, S. M. (2016). "The idea of progress and the ideal of reforms in Iran and the Ottoman Empire". *Ettela'at-e Hekmat va Marefat*, 11(8), 64-66. [In Persian]. <https://www.magiran.com/p1606993>
- Saleh, Z. (1953). *On the study of contemporary Iraq*. Baghdad: Matba'at al-Rabitah. [In Arabic].
- Shahrabadi, M. (2019). "A look at the book "The Seminary of Najaf and Iran's Political Developments" by Hamid Basiratmanesh". *Historical Research*, 77, 193-211. [In Persian]. <http://noo.rs/PF7kG>
- Shayestehfar, M. (2002). "Religious spirituality in paintings of the Safavid and Ottoman era". *Research Bulletin of Isfahan University (Humanities)*, 13(1), 133-150. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/24893/en>
- Shokohi, F. (2021). "A Look at the Book Government and Society in the Ottoman Period (Overview of Ottoman Studies in Iran)". *The Quarterly Journal Ayeneh-ye- Pazhoohesh*, 31(186), 323-343. [In Persian]. https://jap.isca.ac.ir/article_69698.html?lang=en

-
- Souri, S. (2023). *The role of the Najaf Seminary in the emergence of the Islamic Revolution of Iran*. Tehran: Faragir-e Hegmataneh Publications. [In Persian].
- Tayyibi, S. M., Mehni, O., & Mirshahi, S. (2019). "The Status, Structure and Characteristics of Education in the Ottoman Empire". *Islamic Perspective on Educational Science*, 7(1), 67-81. [In Persian]. <https://doi.org/10.30497/edus.2019.74797>

پیوست

نمونه‌هایی از اسناد عراق در آرشیوهای عثمانی

نوع ۱

سنة ۱۸۹۸ Le ۱۸۹۸
 ورسول نومروس
 N° d'arrivé
 دائرة سانت
 h. m. du

TELEGRAMME

سنة ۱۸۹۸ Le ۱۸۹۸
 واسطه سیه
 Transmis par
 دقیقه ساعت
 h. m. du
 بدأ بخاره
 Commencé à
 شماره بخاره
 Fini

ارسال
 Réexpédié
 à
 مأمورک امضایی

L'Etat n'accepte aucune responsabilité à
 Signature de l'employé - raison du service de la télégraphie. Signature de l'employé

De Pour

عمل نومروس	عدد کلمات	حروب	نوع	نوع	نوع	نوع	نوع	نوع	نوع
N° de départ	Nombre de mots	Group	Genre de code	Genre	Minutes	Matin ou soir	Vitesse	Indication des câbles	

بند و توبیه

نقیب افق عبیریه اھالا طرفہ باب عاا وقتا یاھبہ وعلیہ نقف بہ عدلیہ منوالیا کتیبہ
 بھلک اڈو نموندر ابر افق سا۔ الیہ طرفہ باب عالیہ با بید ، طومر بلخ تا بید طرفہ منور
 افق و مطر سب مراد ستھا با صدف مرص عن اور وہ او سلاہ تعمیراتک سے اسبابک اشکرا
 سفرم بید و کتبہ کما بیدہ اشغاف کبف واطر حصف واولک زمانتہ جریاہ ایچی نمازتہ برافندہ جری
 لوزہ عدلہ ہفت بریدی مطرہ۔ ۱۸ مارچ ۱۸۹۸

OSMANLI ARŞIVI
 BEO
 ۱۲ ۲۶۶ ۱۲۱

3

4

بمذد و ایس روزنه هر چه سه و افندی از کتب کبری و تفریح با سار طایفه
طوفانده مشتاکا حد نظایر کشیده ایله مودی تفریح افانده
مدرسه شیخیه

مدرسای عهدینا هجه

مذ ۱۱ و ۱۲ قریه اولیای حاشیه ارضیه افانده وقع اولیای تفریح با طایفه نقیب افندی مزارع خیمه درانه
و طریق تکابان و زهانت سبب و برده موقوف اراده سینه جیایرت هی نظره بنفشی استله حقیقت اهلک فتنه
مفتی افندی و مجلس اداره و دایه اعضا سنده عبدالقادر باب و ابراهیم افندی و قزاقان مبری ابراهیم افندی و علی بابا الزهراء و قزاقی
مجاوره اهلی سنده و مسه و اختیاریت و قزاقان بریم غفر جیب ایلیک با ذرات طریقه کشف و تحقیق انبیا و ارباب و قزاق
مفتی افندی طریقه برده بر قزاقان کرم او زین لید تحقیق استرا و استجاب اولیای ارضی فخر و نه موقوف مزار هادی اولیای
و فائده صکره او علی یزید مسیه انتقال ایلیک و افندی طریقه سبک ساریه صانین و بیرونه کشف افانده میجی
موقوف صبحی درین مزارع خیمه اولیای مدرسه نقیب افندیک بر کما عهد زرقه اولیای افانده و ارضیه حدود فقهی
ایله ایلیک و نقیب افندیک ارضی هجیم بر موقوفه موقوفه حقیقت کور فائده فانه

دالی
حدیثیه

رحیب

سازنده کور

OSMANLI ARŞIVI		
BEO		
42	847	17

